

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

Ғ ҲАРФИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

Ушбу китобдан фақатгина шахсий мутолаа, танишиб чиқиш мақсадида фойдаланиш мумкин. Тижорий мақсадда фойдаланиш (сотиш, кўпайтириш, тарқатиш) қонунан тақиқланади.

Ғ — ўзбек кирилл алифбосининг ўттиз тўртинчи ҳарфи. Чуқур тил орқа, шовкинли, сирғалувчи, жарангсиз ундош товушни ифодалайди. Кўлланишига кўра унча фаол эмас, лекин ҳар қандай ундош ва унли билан ёнма-ён келади. Сўзнинг боши (ғалаба, ғарб, ғунча), ўртаси (оғиз, туғма, тўғри) ва охирида (димоғ, ёруғ, улуғ) кўлланиши мумкин. Баъзан охири ғ билан тугаган сўзларга г билан бошланадиган аффикслар кўшилганда, ҳар икки товуш ассимиляцияга учраб, қ тарзида талаффуз этилади ва шундай ёзилади: тоғ+га>тоққа, туғ+ган>туққан, тоғ+гача>тоққача. Туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи учун умумий бўлган деярли барча ёзувларда ўзига хос белгишакларга эга.

ҒАВВОСЛИК — сув остида турли и.т. ва амалий ишларни бажариш мақсадида одамлар (ғаввослар)ни махсус

кийимларда сув остига тушириш билан боғлиқ фаолият соҳаси. Қадимда (айрим жойларда ҳозир ҳам) одамлар сувга ҳеч қандай воситаларсиз, нафасини 1—2 мин. ичига ютиб, 20—30 м чуқурликкача шўнғиганлар. Кейинчалик нафас олиш учун камиш най, ҳаво тўлдирилган меш, ҳаво ёстиғи ишлатиладиган бўлди. 18-а. охириларида ҳаво насоси ихтиро қилинганидан кейин Ғ. жиҳозлари кўлланила бошлади (қ. *Скафандр*).

Ғ. техникаси сув ичида турли ишларни бажариш учун мўлжалланган кийим-бош ва асбоб усқуналардан иборат. Нафас олинадиган газ аралашмаси билан таъминлаш усулига кўра, Ғ. кийими айрим ва бириктирилган, нафас олиш схемаси бўйича вентиляцияланувчи, газ аралашмасининг таркибига кўра, ҳаволи, кислородли, азот-кислородли, гели-кислородли ва б.га бўлинади. Ғ. кийимининг ҳаво ва сув ўтказмайдиган қобиқ ҳосил

килувчи ва ғаввосни ташқи муҳит таъсиридан сакловчи қисми скафандр дейилади. Бу кийимда ғаввос шланг орқали тепадан бериладиган сиқилган ҳаво билан нафас олади, махсус клапан орқали нафас чиқаради. 100 м гача чуқурликка ҳаво-кислородли, 100—300 м ва ундан чуқурга гели-кислородли кийимда тушилади. 20-а. 30-й.лари бошида айрим кислородли нафас олиш ағтарати ўрнатилган Ғ. кийими, 40-й.ларда эса ҳаво-баллон аппаратли Ғ. кийими — *акваланг* пайдо бўлди, 60-й.ларда ғаввосларнинг сув остида узоқ туришига имкон берадиган сув ости уй-лаб.лари ишлаб чиқилди. Кейинчалик Ғ. воситалари анча такомиллаштирилди.

Ғаввосни сувга тушириш, унинг сув тагида ишлаши ва уни юқорига чиқариб олиш учун Ғ. компрессори, ҳаво юбориш қурилмаси, тушириш-чиқа-иб олиш қурилмаси, сигнализация, алоқа ва ёритиш воситаси, гидролокаторлар ишлатилади.

Вазифасига кўра, Ғ. ишлари авария-қутқариш, кемани кўтариш, кемани таъмирлаш ва сув ости техникаси каби ишларга бўлинади.

ҒАЗА — шаҳар-қалъа. Сирдарё бўйида жойлашган 7 шаҳар-қалъадан бири. *Александр* Суғдда Спитамен бошчилигида кўзғолон кўтарилганидан хабар топгач, саркардаси Кратерни *Кирополга* жўнатиб, ўзи қароргоҳига яқин жойдаги шаҳар — Ғ.га қўшин тортган. Ғ.нинг пахсадан ишланган, унча баланд бўлмаган мудофаа девори бўлган. Македон кўшини Ғ.ни бир ҳамла билан олиш ниятида девор агрофига шотулар ўрнатган. Бироқ мудофаачилар уларни ағдариб ташлаган. Пиёдалар хужумга ташланган чоғда, камончилар ва сопқончилар девор тепасидаги шаҳар мудофаачиларини ўққа тутишган. Уларга қарши ўқ отувчи мосламалардан ҳам фойдаланишган. Ўқлар ёмғири остида қолган Ғ. мудофаачилари девор тепасидан пастга тушишга мажбур бўлишган.

Шунда македонлар деворга яна шотуларни қўйиб девор тепасига чиққанлар. Ғ.даги барча эр-как аҳоли Александрнинг буйруғига кўра қатл этилган; аёллар, болалар ва б. жангчиларга ўлжа сифатида берилган.

Манба: А р р и а н , Поход Александра, М.-Л., 1962.

ҒАЗАБ — одамда тез ва кучли пайдо бўлиб, шиддат билан ўтадиган қисқа муддатли ҳиссий ҳолат (қ. *Аффект*).

ҒАЗАВОТ (араб.) - қ. *Жиҳод*.

ҒАЗАЛ (араб. — аёлни севиш, унга ошиқона муносабатда бўлиш) — 1) Шарқ адабиётида энг кенг тарқалган лирик жанр. «Ғ.» атамаси дастлаб 6—7-а.ларда араб шеърлятида пайдо бўлган. Сўнг Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари адабиётларига ўтиб, 13—14-а.лардагўла шаклланган. Ҳажми 3 байтдан 19 байтгача қилиб белгиланган. Лекин 21, ҳатто 27 байтли Ғ. намунаси ҳам уч-райди. Аа, ба, ва, га, да ва х.к. тарзда қофияланади, бошдан-охир бир хил вазнда ёзилади. Илк байти матлаъ ёки м а б д а ь, охиргиси м а қ т а ь деб аталади. Агар иккинчи байтнинг мис-ралари ҳам ўзаро қофияланса, зеби мат-лаъёки ҳусни матлаъ дейилади. Ғ.нинг пайдо бўлиши ва ривожланиши мусика санъати билан чамбарчас боғлиқ. Дастлаб Ғ.га тахаллус қўйилмаган, бу кейинчалик анъанага айланган.

Ғ. дастлаб ишқий мавзуда ёзилган бўлса-да, кейинчалик унинг мавзу доираси кенгайиб борди ҳамда ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, мавъиза (панд-насихат) ва ҳажвий Ғ.лар юзга келди. Ғ. тузилишига кўра 4 мустақил турга ажралади: мус-тақил байтлардан тузилган (парокан-да) Ғ.; якпора Ғ.; воқеабанд Ғ.; мусалсал Ғ. Маъно жиҳатидан эса орифона, ошиқона ва риндона Ғ.ларга бўлинади.

Форс сўз санъатида Ғ. дастлаб *рудакий* ижодида учраса-да, Саъдий ижодида у тўла шаклланиб, шеърятнинг

асосий жанрларидан бирига айланди, кейин Ҳофиз уни юксак даражага кўтарди: у ўзигача тасаввуфий ва дунёвий йўналишда ривожланиб келган ғазалчиликни ўзаро омухта қилди. Хусрав Дехлавий, камолиддин Исфажоний, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ҳожу Кирмоний, Салмон Соважий, Абду-рахмон Жомий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби шоирлар Ғ. тараққиётида катта роль ўйнаганлар. Ўзбек адабиётида Ғ.нинг илк намуналари *Рабаъу-зиининг* «Қисаси Рабғузий», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сида учрайди; кейинчалик Сайфи Саройи, Ҳофиз Хоразмий, Юсуф Амирий, Саккокий, Атоий, Гадойи, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Убайдий, Машраб, Мужрим-Обид, Амирий, Нодира, Увайсий, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар ва б. ижодида ривожлантирилди.

Форс-тожик ғазалчилигида *аруз* вазнининг ҳазаж баҳри, туркий халқлар ғазалчилигида рамал баҳри кўп қўлланган. Мас, Навоийнинг 2600 Ғ.идан 1600 га яқини, Атоийнинг 260 Ғ.идан 109 таси, Ҳусайн Бойқаронинг эсабарча Ғ.лари рамалда ёзилган. Арузда 21 та баҳр бўлиб, ўзбек ғазалиётида фақат Навоий уларнинг кўпчили-гини қўллаган. Ғ.да ишқий мавзу етакчилик қилишига қарамай, ғазалнавислар бу жанрнинг имкониятларидан инсон маънавий дунёсининг, шунингдек, табиат ва жамиятнинг барча мураккаб томонларини ифодалаш учун фойдаланганлар.

15-а.дан Ғ. ўзбек шеърлятида ҳам асосий ва етакчи жанрга айланди. Навоий ўзбек тилида 2600 дан ортик Ғ. яра-тиб, бу жанрнинг ғоявий-тематик доирасини кенгайтди, Ғ.ни ҳаётга яқинлаштирди, Ғ.да реалистик тамо-йилларни кучайтирди. Кейинчалик ўзбек шеърлятида Ҳамза, Чўлпон, Хуршид, Ғафур Ғулом, Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий, Чустий, холис, Восит Саъдулла, Жуманиёз Жаб-боров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Жамол Камол ва б. Ғ.ни янгича шароитда давом эттирдилар ва

унинг мавзу доирасини бойитдилар, шу билан бирга, анъанавий ишқу ошиқлик мавзуида ҳам кўплаб бадиий баркамол Ғ.лар яратдилар (яна қ. *Шеър тузилиши, Шеършунослик*); 2) мусулмон Шарк маданиятидан кенг ўрин олган мумтоз мусика жанри. Дастлаб (мас, Абдулқодир Марогий кўрсатишича, 14—15-а.ларда) «навбат» деб аталувчи мураккаб шаклдаги жанрнинг иккинчи қисми сифатида, асосан, форс тилидаги шеърлар билан ижро этилиб, 2 *сархона* ва *бозғўйпан* иборат бўлган. Сўнгра Навоий, Кавкабий, Ноиний, Чиштий ва б.нинг асарларида Ғ. Ўрта Шарк халқларида энг сеvimли мусика жанрларидан бири сифатида таърифланган. Ҳозирда, асосан, лирик-фалсафий (жумладан, тасаввуфий) мазмундаги ғазал намуналари, яққохон хонанда ва чолғу ансамбли томонидан ижро этиладиган, йирик шаклдаги мусика жанри сифатида Покистон, Шим. Ҳиндистон, Банг-ладеш, Эрон, Афғонистон ва айрим араб мамлакатларида тарқалган. Қуйлар диапозони кенглиги, оҳанг ва ритмик ривожининг мураккаблиги билан ажралиб туради. Ғ. *рага* сингари кичик чолғувокал муқаддимаси билан бошланади, унда хонанда юқори пар-даларда ижро этиладиган айланма тузилмалар, глissандо (сирғанувчи оҳанглар) ва б. услублардан фойдаланиб, асарнинг асосий товушқатори, шунингдек, бадиий ўзига хосли-гини намоеч этади. Чолғу ансамбли таркибида ситор, саранги, бансури най, танпура, фисгармония ва табла (ёки фақат сисгармония ва табла) чолғулари қўлланади. Ғ. урду, хинд, форс, панжоб, гуҷарот ва б. тилларда қуйланиб, унда Хусрав Дехлавий, Кабир, Сурдас, Мирзо Ғолиб, Муҳаммад Иқбол, Файз Аҳмад Файз каби шоирларнинг шеърлари асосий ўрин тутди. 20-а.да Ғ.нинг замонавий шакллари ривож топиб, улар концерт дастурлари (*Меҳди Ҳасан*, Рошан Ара бегим, Баре Ғулом Али Хон, Рамазан Хон ва б.), кино музикаси (*Лата Мангешкар*, *Муҳаммад Рафи* ва б.)да кенг ижро этилмоқда.

Ад. Ҳайитметов А си,Т., 1961; Шайх-зода М., кининг султони, Асарлар, 4-ж., Т., 1972; Носиров О., Ўзбек адабиётида ғазал, Т., 1972; Орзибеков Р., Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат, Т., 1976; Носиров О., жамоло в С., 3 и ё -виддинов М., Ўзбек классик шеърини жанрлари, Т., 1979; Валихонов А., Ғазал нафосати. Т., 1985.

Эргаши Очиллов, Муҳиддин Носиров.

ҒАЗАЛИ — Қозоғистон Республикаси Қизилўрда вилоятидаги шаҳар (1897 й.дан). Ғазали т.й. станциясидан (Аралск — Қизилўрда йўналиши) 12 км жан.да. Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги пристань. Аҳолиси 7 минг киши (1990-й.лар ўрталари). Гишт ва балиқ з-длари бор. 1853 й.да асос солинган.

ҒАЗАЛКЕНТ — Тошкент вилояти *Бўстонлиқ тумани* ааги шаҳар (1964 й. дан), туман маркази. Т.й. станцияси. Чирчиқ дарёсининг чап соҳилида, Тошкент ш.дан 58 км шим.-шарқда, Оқсоқота сойининг Чирчиқ дарёсига қуйилиш жойида, ўртгача 700 м баландлиқда, сейсмик зонада жойлашган (8—9 балл). Аҳолиси 20,7 минг киши (2004). Ғ. топоними проф. Ҳ. Ҳасановнинг фикрича, ғизол (оҳу) сўзидан таркиб топган. Шаҳар 1932 й. да Чир-чиқ ГЭС лар каскади бош иншооти қурувчиларининг шаҳарчаси сифатида бунёд этилган. Ғ.да қандолатчилик ф-каси, мева-консерва, мева шарбати ва х.к. ишлаб чиқарувчи «Ғазалкент» озик-овқат корхонаси, вино к-ти, сут-ёғ, ойнашиша з-длари, йўл-қурилиш ва созлаш корхоналари, металлсозлик, қурилиш материаллари, тошга ишлов бериш к-тлари, автокорхона, деҳқон бозори бор. «Конмит» ва «Конвин» қўшма корхоналари фаолият кўрсатади. Умумий таълим, болалар мусика мактаблари, касб-хунар коллежи, академик лицей, туман марказий кутубхонаси, маданият уйи, клуб муассасалари, «Ёшлар маркази», стадион ва б. спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, туғ-руқхона, по-

ликлиника, сил касалликлари диспансери ва б. тиббий муассаса-салар, болалар ва катталар санаторийлари, дам олиш уйлари аҳолига хизмат кўрсатади. Ғ. дан Тошкент, Чирчиқ ш.ларига автобус ва маршрутли таксилар катнайди. Тошкент — Чорвоқ электрлаштирилган т.й. шаҳар ёнидан ўтади.

«ҒАЗАЛКЕНТ» АКЦИЯДОРЛИК ФИРМАСИ — озик-овқат саноатининг йирик корхонаси. «Ўзмевасабзавотузум-саноатхолдинг» компанияси таркибидан. Асосан, мева ва сабзавотлар асосида юқори сифатли болалар таомларини и.ч.га ихтисослашган. Томат пастаси, узум шарбати, мева бўтқалари ва пектинли ичимликлар, турли консервалар, маринадланган сабзавотлар ишлаб чиқаради. З-д қурилиши 1942 й.да эвакуация қилинган Грозний консерва з-ди ускуналари базасида 1943 й.да бошланган. 1956—75 й.ларда Ўзбекистон Республикаси озик-овқат саноати вазирлиги, 1975—91 й.ларда «Ўзмевасабзавотузумсаноат» агросаноат уюшмаси таркибидан фаолият кўрсатди. 1991 й.дан ижара, 1994 й. да жамоа корхонасига айлантилди. 1996 й.да Италиянинг «СА-СИБ ФУД» фирмаси билан ҳамкорликда соатига 3 т помидорни қайта ишлайдиган томат пастаси линияси ўрна-тилди ва экспортга махсулот чиқара бошлади. 1998 й.дан «Болалар таомлари холдинг» компаниясининг шўъба корхонаси — очик турдаги «Ғазалкент» акциядорлик фирмаси.

1998 й.дан Американинг «Тексуна Интернейшнл ЛТД» фирмаси билан ҳамкорликда қиёмли ва мева бўтқали олма, шафтоли, ўрик бўлаклари консерваларини ишлаб чиқарадиган, қуввати соатига 3 т бўлган янги цех ишга туширилди.

ҒАЗАЛКЕНТ ВИНО КОМБИНАТИ — вино саноатининг йирик корхонаси. Узум виноси, арақ, ликёр-арақ махсулотлари ишлаб чиқаради.

«Ўзмевасаб-завотузумсаноатхолдинг» компанияси таркибида. 1953 й. «Янги йўл» артели (1930) қошида вино 3-ди сифатида ташкил қилинган. 1981 й.дан мустақил вино 3-ди. (1956—81 й.ларда «Тошкентвино» комбинати филиали). 1986 й.да 3-д Ғазалкент ижара-тажриба озиқ-овқат комбинатига айлантирилди. 1997 й.да к-т негизида «Конвин» Ўзбекистон—Америка қўшма корхонаси ташкил топди. И.ч. жараёнида маркали оқ ва қизил винолар тайёрлашда янги икки босқичли бижғитиш технологи-яси-дан фойдаланилади. Корхонада «Оқтош», «Сижжак», «Ўзбекистон портвейни», «Наврўз», «Хумсон», «Кагор», «Алеа-тико» винолари, «Чат-қол», «Чимён», «Принц», «Славная», «Истоки Чаткала», «Голд Стар» арақлари ва «Ўзбекистон», «Хумор», «Ар-сенал», «Горняк», «Кон-вин», «Элегия» ликёр-арақ маҳсулотлари тайёрланади. 2004 й.да 1,3 минг дал вино ва 179,7 минг дал арақликёр маҳсулотлари ишлаб чиқарилди. Маҳсулотлари чет эл-ларга (Япония, АҚШ, Франция) экспорт қилинади.

ҒАЗАЛКЕНТ ГИДРОУЗЕЛИ - Чир-чик дарёсидаги гидротехника иншооти. 1940 й.да қурилган. Тўғоннинг умумий уз. 544 м. Тўғон остонаси дарё ўзанидан 1,5 м юқорида қурилган. Тўғон 115° бурчак остида қурилган тўсикли ва тупрокли қисман иборат. Тўсикли қисмининг уз. 94 м; ҳар қайсисининг эни 14 м дан бўлган 5 дарвозадан иборат. Тўғон дарвозалари тўлиқ очилганда секундига 2300 м³ сув ўтади. Унинг ўнг қисмида *Товоқсой ГЭС* каналига сув чиқаргич — ростлагич қурилган. Ростлагичнинг максимал сув сарфи 260 м³/сек. Каналга кетадиган сувдаги окизикларни ушлаб қолиш учун унинг бош қисмига 125,8x130 м ўлчамли 6 камерали тиндиргич қурилган. Тўғон остонаси 2 поғонали бўлиб, юқориги поғона очилса, тиндиргичга қуйилади, пастки поғона очилса, тиндиргичга йиғилиб қолган окизик чўкин-дилар ўлчами 1,7x3,5 м ли 6 та

маҳсус туйнук орқали уз. 300 м, эни 10 м, қиялиги 0,005 бўлган каналга чиқариб ташланади. Сувнинг тезлиги 7—9 м/сек. бўлганда туйнуклар секундига 280 м³ сув ўтказади. Тўғонда дарёда сузиб келадиган муз парчаларини ўтка-зиб юбориш учун бал. 7 м ли дарвоза бор. Тупрокли тўғон тўсикли тўғоннинг давоми бўлиб, уз. 450 м. Тўғоннинг чап қисмида янги каналга сув чиқарувчи ростлагич қурилган. Ростлагичнинг максимал сув сарфи секундига 2,5 м³. Дарёнинг чап қирғоғига дамба ва тўсиклар қурилган (қ. *Ғазалкент ГЭС*).

ҒАЗАЛКЕНТ ГЭС - Тошкент вилояти Ғазалкент ш. яқинида Чирчикдарёсида қурилган. 1982 й.да ишга туширилган. ГЭСда ҳар бири 40 МВт қувватга эга бўлган 3 та агрегат ўрна-тилган, умумий қуввати 120 МВт. Ст-я Ғазалкент, Чирчик ш.лари ва Бўстонлик туманидаги саноат корхоналари ва б. истеъмолчиларни электр энергияси билан таъминлайди; Ўрта Осиё «Энергия» бирлашган энергетика тизимига уланган, электр энергияси 110, 200,500 кВ кучланишда узатилади. 2003 й.да 532,5 млн. кВт-соат электр энергияси ишлаб чиқарилди.

«ҒАЗАЛКЕНТ ТОШГА ИШ-ЛОВ БЕРИШ КОМБИНАТИ» АКЦИЯ-ДОРЛИК ЖАМИЯТИ - табиий тошлардан қурилишда ишлатиладиган қоплама пардозлаш плиталари ишлаб чиқарадиган йирик корхона. «Ўзқурилишматериаллари» акциядорлик компанияси таркибига қиради. Тошкент вилояти Бўстон-лик туманидаги Ғазалкент ш.да жойлашган. 1946 й.да биринчи цех қурилиб, маҳсулот бера бошлаган. 1970 й. 5 июлда замонавий к-т комплекси ишга туширилган. 1994й.дан очик турдаги акциядорлик жамияти. Оксоқота мраммарини қазиб олади ва Севасой, Кўксарой, Лангар, Мискинсой гранити, Беловти габбросидан ва Оксоқота мраммаридан турли хил ўлчамдаги плиталар ишлаб чиқаради. Корхонанинг йиллик

гранит плиталари и.ч. куввати 60 минг м². 1999 й.дан Италиянинг «Бретон» фирмаси дастгоҳлари б-н жиҳозланган. Корхонада ишлаб чиқарилган гранит плиталари Тошкент ш.да Алишер Навоий номидаги катта опера ва балет театри, Фарғона ш.да Фарғоний мақбараси, Самарқанд ш.да Амир Темури мажмуаси, Термиз ш.да ат-Термизий мажмуаси, Тошкент ш.да Олий Мажлис биноси, метрополитен қурилишларида ишлатилган. Корхонада ишлаб чиқарилган гранит махсулотлари Россия, Қозоғистон, Украинага экспорт қилинади. Москва ш.да корхонанинг савдо уйи очилган.

ҒАЗЗА, Ғ а з о — Ўрта денгизнинг шарқий соҳилидаги қад. шаҳар. Ўрта асрларда Араб халифалиги таркибига кирган. Кейинроқ мисрликлар қўл остига ўтган. 16-а. бошидан 1917 й.гача Усмонли турклар империяси, 1920—47 й.ларда инглизларнинг Фаластин мандати таркибига кирган. БМТнинг 1947 й. 29 нояб.даги қарорига мувофиқ Ғ. ва унинг атрофидаги худудлар араб давлати таркибига киритилди. 1948—49 й.лардаги араб-исроил урушидан сўнг Ғ. сектори (майд. 258 км²) Миср бошқаруви остига ўтди. 1967 й. июнда Исроил қўшинлари томонидан босиб олинди. 1994 й.дан Фаластин мухторияти таркибига.

ҒАЗЗОЛИЙ, Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий [1058 — Тус (Эрон) — 1111] — ислом илоҳиётчиси, файласуф. «Ғ.» таҳаллуси ҳақида турли фикр бор. Баъзи олимлар ғазол (ип йи-гирувчи) оиласида туғилган, шу сабабдан Ғаззолий таҳаллусини олган деса, бошқалари эса Ғазола (Тус яқинидаги қишлоқ)да туғилган, шунинг учун таҳаллуси Ғазолий деб ҳисоблайдилар. Нишопур (Шарқий Эрон) ва Бағдодда таълим олган. «Низомия» мадрасаси (Бағдод)да ислом ҳуқуқшунослигидан дарс берган. Мударрисликдан воз кечиб, 11 й. зоҳидликда ҳаёт кечирган, илм билан машғул бўлган. 1105 й.да Нишопур-

га келиб, яна мадрасада мударрислик қилди, аммо бу ҳол узокка чўзилмади. Тусга кўчиб бориб 300 га яқин талабага хусусий тарзда дарс берди. Унинг фикрларига доир «Босит», «Вожиз», «Восит», ақидага доир «Қавоид ал-Ақоид» («Ақидаларнинг қоидалари»), «ар-Рисолат ал-қудсия» («Қудсия рисоласи»), мутасаввифлар учун «Ихйа улум ад-дин» («Диний илмларни тирилтириш»), «Мукошафат ул-қулуб» («Қалблар кашфиёти») асарлари машҳур. Шунингдек, «Тахофут ал-фаласифа» («Файласуфларни рад этиш»), «Кимё-и-саодат» («Саодат кимёси»), «Мақосид ал-фаласифа» («Файласуфларнинг мақсадлари») асарлари олим ижодида муайян ўринни эгаллайди. Бу асарларда Форобий, Ибн Сино, Абу Ҳайён ат-Тавҳидий қарашларининг таъсирини кўриш мумкин.

Ғ. ўз асарларида ислом илоҳиётини фалсафий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган. Ғ. худони ақл орқали англаш мумкин эмас, уни махсус руҳий, жисмоний ҳаракатлар — сиғиниш ва ибодатлар орқали англаш мумкин деб ҳисоблайди. Суннийлик ақидаларини тасаввуф идеаллари билан бирга қўшиб талқин қилган. Ғ. фикрича, инсоннинг Аллоҳ буюрган амаллардан ўзига мақбулини танлаб олиши ўз ихтиё-ридадир, шу боис мазкур хатти-хара-катлари олдиндан белгилаб қўйилишига қарамай улар учун айнан ин-соннинг ўзи масъулдир. Ғ.га кўра, жон худо сингари фазодан ташқари-да, олам худо томонидан яратилган. Ғ.нинг диний тизими тасаввуфни анъанавий ислом билан бирлаштирди. Ғ. ғоялари ислом тафаккурига ва ўрта аср Европа фалсафасига таъсир кўрсатди. Ғ.ни замондошлари «Ҳужжат ул-ислом» («Ислом далили») деб улуғлашган.

Ас: Мукошафат ул-қулуб, Т., 2002; Ихйа улум ад-дин, Т., 2004; Қиёмат ва охират, Т., 2004.

ҒАЗНА, Ғазни — Афғонистоннинг жан.-шарқий қисмидаги шаҳар, Ғазни дарёси бўйида, Кобул—Қандаҳор ав-

томобиль йўлида жойлашган. Ғазни вилоятининг маъмурий маркази. металлсозликнинг қад. марказларидан. Ҳунармандчиликда палос, пойабзал, ип газлама матолари ва б. тайёрланади. Жун, мўйна билан савдо қилинади.

Шаҳарнинг барпо бўлган даври маълум эмас. Ғ.га доир илк маълумотлар 7-а. га оид манбаларда учрайди. Ўрта асрларда Ўрта Шарқнинг муҳим маданий, савдо ва сиёсий марказларидан бири бўлган. 10—11-а.ларда Ғазнавийлар давлати пойтахти. 12-а. ўргаларида Ғурийлар шаҳарни эгаллаб, катта қисмини вайрон қилганлар. 1215—21 й.ларда Ғ. Хоразмшоҳтар қўл остида бўлган. 1221 й.да шаҳарни мўғуллар босиб олган. 13-а.нинг 2-ярмидан Ғ. хукмдорлари Ҳиротдаги Куртлар сулоласининг вассали бўлган. 14-а. охири 15-а. бошларида Темурийлар давлати, 16-а. бошларидан Бобурийлар салтанати таркиби-да. 1738 й.да шаҳарни Нодиршоҳ эгаллаган. Афғонистон давлати тузилгач (1747), Ғ. унинг таркибида. Меъморий ёдгорликлардан 12-а.да барпо этилган 2 та миноранинг қолдиқлари сақланган.

ҒАЗНАВИЙ — қ. *Маҳмуд Ғазнавий*.

ҒАЗНАВИЙЛАР - Хуросон, Шим. Ҳиндистон ҳамда қисман Мовароун-наҳр ва Хоразмда хукмронлик қилган туркий сулола (962—1186). *Ғазнавийлар давлати* бошқарган. Сулолага сомонийлар лашкарбошиси *Аттегин* асос солган. Сулола номи давлат пойтахти Ғазна ш.дан олинган.

Сомонийлар даврида мамлакатнинг сиёсий ҳаёти ва ҳарбий қўшинда турк ғуломлари катта роль ўйнаган. Сомоний амирлари кўплаб турк ғуломларини салтанатга қилган хизматлари эва-зига сийлаб, уларни турли вилоятларга ноиб қилиб тайинлашган. Иқтидорли лашкарбоши Алптегин Ғазна ва Кобул вилоятларини 962 й.дан мустақил бошқаришга интиланган. Алптегиннинг ўлими (963) дан сўнг ўғли Исҳоқ ва ғуломи Билгате-

гин, шунингдек, Пиритегин хукмронлик қилган давр (963—977 й.лар)да Ғ. мулки кенгаймай турган. Алптегиннинг куёви ва собиқ ғуломи *Сабуктегин* хукмронлиги даврида (977—997) эса Ғ. сулоласи мустақил сиёсий куч сифатида Сомонийлар томонидан эътироф этилган. Сулола шухратини Сабуктегиннинг ўғли маҳмуд *Ғазнавий* энг юқори чўққига кўтарган. Сулола хукмдорлари аввал *амир*, сўнгра *султон* (Маҳмуд Ғазнавийдан бошлаб) ва *шоҳ* (Баҳромшоҳдан бошлаб) деб аталганлар. Ғ. хукмдорлари қуйидагилардан иборат бўлган: Алпте-гин (962-963), Исҳоқ (963-966), Бил-гатегин (966—972), Пиритегин (972—977), Сабуктегин (977—997), Исмоил (997-998), Маҳмуд Ғазнавий (998-1030), Мухаммад (1030), *Масъуд Ғазнавий* (1030-41), Мавдуд (1041-48), Масъуд II (1048), Али Абул Ҳасан (1048-49), Абдур Рашид (1049-53), Тўғрул (1053), Фаррухзод (1053-59), Иброҳим (1059-99), Масъуд III (1099-1114), Шерзод (1114-15), Арслон (1115-18), Баҳромшоҳ (1118-52), Ҳус-равшоҳ (1152—60), Хусрав Малик (1160—86) (яна қ. *Ғазнавийлар давлати*).

Ад.: Босворт К.Э., Мусульманские ииастии, М., 1971; Стэнли Лэн-Пуль, Мусульманские династии, М.-Т.-Бишкек, 1996.

ҒАЗНАВИЛАР ДАВЛАТИ - Хуросон, Шим. Ҳиндистон ҳамда қисман Мова-роуннаҳр ва Хоразмда *ғазнавийлар* сулоласи бошқарган туркий давлат. Ғ.д.га Алптегиннинг ғуломи ва куёви *Сабуктегин* асос солган. Давлат номи салтанатнинг пойтахти Ғазна ш. номидан олинган.

Туркий ғуломлар хизматлари эва-зига сомонийлардан Хуросон ва Афғонистоннинг турли вилоятлари (Ғазна, Кобул ва б.) ни бошқариш ҳуқуқини олганлар. Сабуктегин Ғазна вилоятининг ноиби ва қўшин амири қилиб тайинлангач (977), у бу мулкларни мустақил бошқаришга киришган. 994—995 й.ларда Хуросонда бўлиб ўтган 2 жангда сомо-

нийлар амири Нух ибн Мансур ва ноиб Сабуктегин бошчилигидаги бирлашган кўшин исён кўтарган турк саркардалари Абу Ачи Симжурий (*Абулҳасан Симжурийнинг* ўғли) ва Фойик кўшинларини тор-мор келтириш жараёнида Сабуктегиннинг сиёсий нуфузи янада ортади.

Ғ.д нинг энг кучайган даври амир Сабуктегин, айниқса, султон *Маҳмуд Ғазнавий* ҳукмронлиги йилларига тўғри келади. 11-а. бошларига келганда Му-сулмон Шарқнинг энг қудратли давлатларидан бирига айланган Ғ.д.нинг чегаралари ғарбда Рай ва Исфшон ш.лари, Каспий денгизи ҳамда шим.-ғарбда Хоразм ва Орол денгизигача чўзилган, шарқда эса Шим. Ҳиндистоннинг каттагина қис-мини ўз ичига олган ва жан. да Балу-жистонгача етган эди. Маҳмуд Ғазнавий сомонийлар сулоласи барҳам топгач, уларнинг Хуросондаги бутун худудини, кейинчалик Хоразм давлатини (1017) ҳам ўз салтанати таркибига кўшиб олган. Бироқ Жан. Тоҳаристон (ҳоз. Шим. Афғонистон)дан ташқари Шим. Тоҳаристон (ҳоз. Сурхондарё вилояти ва Жан. Тожикистон) худудини ҳам эгаллаш учун ғазнавийлар кураш бошлаганларида *қорахонийлар билан* уларнинг манфаатлари ўзаро тўқнашди. Кескин курашлар натижасида *Чағониён* ва Термиз ғазнавийларга бўйсундирилган. Ғазнавийлар билан қорахонийлар давлати ўртасидаги чегара Амударё деб эътироф қилинган. 1024—25 й.ларда Маҳмуд Ғазнавий Термиз яқинида Амударёни кечиб ўтиб, темир дарвоза (Темир қопка) орқали Суғдга ҳужум қилган ва Самарқандгача борган. Бу ҳарбий юришлар натижасида Омул (Чоржуй) гача бўлган вилоятлар қорахонийлар ҳукмронли-гидан чиқиб, ғазнавийлар таъсирига ўтган. Бу даврда Ғ.д. Шарқдаги йирик мусулмон давлатига айланган эди. Бироқ, Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли ва валиаҳди *Масъуд Ғазнавий* ҳукмронлиги даврида (1030—41) Ғ.д. ўз кўл остидаги худудларни бирин-кетин қўлдан чиқариб, аста-секин таназулга юз тутта бошлади.

11-а. ўрталаридан бошлаб ғазнавийларнинг асосий рақиби *салжукийлар* бўлди.

Ғ.д. таркибидан 1-бўлиб Хоразм ажралиб чиқди. Ғазнавийларнинг хоразмдаги ноиб *Олтинтош* вафот этгач (1032), унинг ўғли Ҳорун ғазнавийларга қарши исён кўтарди (1034). У салжукийлар ва қорахонийлар билан дўстона алоқа ўрнатиб, Хоразмни ғаз-навийлардан мустақил деб эълон қилган. Бу пайтда қорахонийлар ва ғазнавийлар ўртасида Чағониён, Хутталон, Термизни эгаллаш учун яна кескин кураш бошланган.

Марв яқинидаги *Данданакон жанги* (1040 й. май)да Масъуд Ғазнавий кўшини салжукийлардан енгилгач, ғазнавийлар Хуросонни бутунлай қўлдан чиқаришди. Мағлубиятга учраган султон Масъуд Ғазнавий Ғазнага қочган ва кейинчалик фитначилар томонидан ўлдирилган (1041). Тахтга Масъуднинг укаси Муҳаммад ўтирган. Лекин Масъуднинг ўғли Мавдуд (ҳукмронлик даври: 1041—48) амакиси муҳаммаднинг кўшинини енгиб, уни ўлдирган ва тахтга ўтирган. Султон Мавдуднинг Амударё юқори қисмидаги вилоятларни қайтариб олишдаги саъй-ҳаракатлари натижасиз тугаган. Султон Фаррухзод (ҳукмронлик даври: 1053—59)нинг ҳаракатлари бир мунча самарали бўлиб, у кетма-кет икки жангда салжукийлар кўшинини мағлубиятга учратди. Лекин кейинчалик *Ал Арслон* ғазнавийларни енгилгач муваффақ бўлди. Икки ўртада тузилган битим (1059)га мувофиқ, ғаз-навийлар Мовароуннаҳр ва Тоҳаристонга бўлган ҳар қандай ҳуқуқларини йўқотдилар. Уларнинг худуди Ғазна вилояти ва Шим. Ҳиндистоннинг бир қисми (Панжоб ва б.) билан чекланиб қолди. Бу худуд ҳам 12-а. бошларидан бошлаб аста-секин қискариб борди. 12-а.нинг 60-й.ларида Ғурийлар давлати ғазнавийларни Шим. Ҳиндистонга бутунлай сиқиб чиқардилар, пойтахт Ғазнадан Лаҳорга кўчирилди (1161). Ғурийлар давлати ҳукмдори Ғиёсид-дин Муҳаммад кўшини

Лахорни босиб олгач, Ғ.д. бутунлай тугатилди (1186).

Давлатни бошқариш. Ғ.д.да бошқарув тизими ўзининг мураккаблиги билан диққатни жалб этади. бошқарув тизимининг марказида *даргоҳ* ва *девоңлар* (вазирликлар) турган. Даргоҳга олий ҳукмдор фаолияти билан боғлиқ хизматлар ва амаллар кирган. Ғазнавийлар даврида *ҳожиблик* хизматининг ўрни алоҳида эътиборга лойиқ. Даргоҳ фаолиятида сипоҳдор (сарой хизматчиси), давотдор (олий ҳукмдорнинг хужжатларини юритувчи), пардадор (махрам; хуфий ишларни бажарувчи), мартабадор (саройдаги ўрта амалдор), хазиначи, жома хона ва фаррош каби мансаб ва хизматларнинг ўрни катта бўлган.

Девонлар ижроия идоралари бўлиб, ўша давр манбаларида 5 та девон номи учрайди. Улар вазир девони (бош вазир девони); ҳарбий ишлар девони; элчилик ва б. расмий тадбирларни юри-тиш девони; молия девони; почта-ха-бар девони.

Вилоят бошлиғини волий деганлар ва уни олий ҳукмдор тайинлаган. вилоятлардаги бошқарув ишларни амид олиб борган. Шаҳар бошлиғини раис деб атаганлар. Шаҳар микёсида ших-на, кутвол (қалъа комендант), соҳиби девон (мамурий бошқарувчи) каби амалдорлар ҳам фаолият кўрсатганлар.

Ғ.д. кудратли ҳарбий кўшинга эга эди. Олий кўмондонлик ҳукмдорнинг ихтиёрида бўлган. Бош кўмондон — *ситоҳсолор* эса сулоланинг энг ишончли вакили ёхуд шу хонадон аъзоси ҳисобланган. Мас, Маҳмуд Ғазнавий сипоҳсолор мансабига укаси Муҳаммад Юсуфни лойиқ топган. Юқори даражадаги ҳарбий лашкар-бошилар салор, ўрта даражадагилари сарҳанг дейилган. Ҳарбийлар ўз почта-хабар ва қозилик хизматларига эга бўлган. Ғазнавийлар кўшинида ҳарбий кемалар (дарё ва денгиз флоти) ҳам мавжуд эди.

Маданияти. Ғ.д.да илм-фан ва маданият, хусусан, адабиёт ривожланган. Маҳмуд Ғазнавий она тилиси туркийдан

ташқари форс, араб, ҳатто паҳлавий тилларини ҳам мукамал билган ва ўзи шеърлар битган. Унинг саройида 400 дан ортик олим, шоир ва санъаткорлар тўпланиб, фаол ижод билан шуғулланишган. Абу Райҳон *Беруний*, шунингдек, Фаррухий, Унсурий, Манучехрий каби шоирлар, *Носир Хусрав*, *Утбий*, *Гардизий*, Байҳақий шулар жумласидан бўлиб, Ғазнада яшашган. Беруний ўзининг «Қонуни Масъудий» ва Байҳақий ўзининг «Таърихи Масъудий» асарларини Масъуд Ғазнавийга бағишлашган. *Фирдавсий* машҳур «Шохно-ма» достонини Маҳмуд Ғазнавийга тақдим этган. Бироқ буюк табиб Абу Али ибн Сино Ғазнага — султон саройига боришдан бош тортган. Шим. Ҳиндистонни исломлаштириш ва турклаштириш жараёни айнан Ғазнавийлар давридан бошланган.

Ғ.д.да қурилиш ва меъморчиликка ҳам катта эътибор қаратилган. Ғазна, Балх, Нишопур, Лоҳур ва б. шаҳарларда кўплаб мадрасалар, масжидлар, хонақолар, саройлар ва боғлар қурилган, кутубхоналар фаолият кўрсатган. Хусусан, пойтахт Ғазна ш. гуллаб-яшнаган.

Манба.: Абу-л-фазл Байҳақи, история Масъуда (1039—41), Т., 1962; 2нашри, Т., 1969; Б е р у н и й, Ҳиндистон (Танланган асарлар, 2-ж.), Т., 1965; Беруний, Қонуни Масъудий (Танланган асарлар, 1—2-китоблар, Т., 1973; 1976;

Ад.: Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари, Т., 2001; Эрол Гунгур, Тарихда туркий давлатлар, Т., 2003.

Қаҳрамон Ражабов.

ҒАЙБУЛЛА ас-САЛОМ (тахаллуסי; асл номи Саломов Ғайбулла Тожидинович) (1932.11.12, Хатирчи тумани — 2003.31.1, Тошкент) — таржимашунос олим, публицист. Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби (1993), филол. фанлари д-ри (1982), проф. (1984). СамДУфи-лол. ф-тини тугатган (1956), «Фан ва турмуш» жур.да бўлим мудири, Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида аспирант, илмий ходим, дирек-

тор ўринбосари (1956—67). Ўзбек совет энциклопедиясида Бош муҳаррир ўринбосари (1967—69). ТошДУ таржима назарияси кафедраси мудири (1969 й.дан). Ўзбекистон Республикаси Пре-зиденти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида проф. (1997—2000). Илмий фаолияти бадиий таржимашунослик, маънавият, маърифат ва маданият масалаларига бағишланган. «Мақол ва идиомалар таржимаси» (1961), «Тил ва таржима» (1966), «Таржима назариясига кириш» (1978), «Дўстлик кўприклари» (1970, Н.Комилов билан ҳамкорликда), «Адабий анъана ва бадиий таржима» (1980), «Таржима назарияси асослари» (1983) каби китоблар муаллифи.

Ас: Эй, умри азиз, Т., 1996; Эзгуликка чоғлан, одамзот, Т., 1997.

Ад.: Умиров С, Солланиб оқаетган дарё, Т., 1992; Ғайбуллоҳ ас-Салом замондошлари хотирасида, Т., 2003.

Сайди Умиров.

ҒАЙРАТИЙ (тахаллуси; асл номи Абдурахим Абдуллаев) (1902.15.2 — Тошкент — 1976.17.1) — Ўзбекистон халқ шоири (1972). Дастлаб «Намуна» мактаби (1917—18) ва ўқитувчилар тайёрлаш 2 йиллик курсида (1918—19) ўқиган. Тошкентдаги тўликсиз ўрта мактабда ўқитувчилик қилгач (1919—23), Бокуга бориб, ўқитувчилар семинариясида таҳсил олган (1926). Тошкент қ.х. машинасозлиги 3-дида ишчи ва адабиёт тўғараги раҳбари (1928—31), Ўзбекистон давлат нашриё-тида муҳаррир (1931 — 35), Алишер Навоий номидаги опера ва балет театрида адабий эмакдош (1942), мактаб ўқувчилари саройида адабиёт тўғараги раҳбари (1946—76).

Илк шеърлар тўплами — «Эр тову-ши» (1927). Шундан сўнг Ғ.нинг «Яшаш тароналари» (1928), «Темп» (1931), «Олов танлар» (1932), «Танланган асарлар» (1934), «Севги» (1939), «Олтин ёшлик» (1940), «Аср садоси» (1972) каби шеърлар ва «Қутулиш» (1928), «Ҳашар» (1929), «Қора юраклар»

(1931), «Ҳикоялар» (1957) каби ҳикоялар тўпламлари, «Окин ҳукми» (1931), «Узоқдаги ёр» (1967), «Бахмал қирғоқ» (1971) қиссалари нашр этилган. Ғ. 30-й. лар адабий жараёнида фаол иштирок этиб, шу давр ғоялари ифо-даланган шеърлари, айниқса, уйғур халқининг мусибатли ўтмишига бағишланган «Она-га хат» (1935) ва «Жинаста» (1937) достонлари билан машҳур бўлган. Ғ.нинг 2-жаҳон уруши йилларида миллатчиликда айбланиб, Ёзувчилар уюшмасидан чиқарилиши унинг кейинги ижодий тақдирига салбий таъсир кўрсатган. У ўзини ғоявий жиҳатдан оқлаш мақсадида Ҳамза, Фурқат ва Завқийга бағишланган «Ўлмас кўшик», «Шоир» (1955), «Фурбатда Фурқат» (1959), «Бизнинг Ҳам-за» (1966) каби достонлар ҳамда ате-истик мавзуда ҳикоялар ёзган. Ғ. болаларга бағишлаб «Йўқолган бола» (1935), «Ўрмон мушуги», «Тош-соқа канали» (1940) достонларини, «Менинг ёшлигим» (1935), «Унутил-мас кунлар» (1957), «Рустамнинг сар-гузашти» (1961) қиссаларини ёзган. Шуни-инг-дек, Ғ.нинг болалар ҳаётидан олинган «Омон», «Тинчлик ўрмони», «Учрашув», «Ўрмонда», «Қанотли дўстлар», «Али кичкина», «Тугмача-гул» каби пьеса ва инсценировкалари мавжуд. Уларнинг аксарии республика кўғирчоқ театрларида сахналаштирилган.

Ғ. республика ўқувчилар саройидаги адабиёт тўғарагига раҳбарлик қилган. Бу тўғарақдаги шоғирдлари орасидан кейинчалик Э.Воҳидов, Х.Са-лоҳ, Ю.Шомансур, Сайёр, А.Эшонво сингари шоир ва ёзувчилар етишиб чиққан.

Ас.Танланган асарлар [2.ж.ли], 1—2-ж. Т., 1973—75; Тараннум вагабассум [Шеърлар], Т., 1975; Қуёш меҳри [Шеърлар], Т., 1978; Қуёшга муҳаббат, Т., 1980.

Ад.Шарипов М., Ғайратий [Адабий-танқидий очерк], Т., 1961; Мамажонов С., Ғайратий [Адабий портрет], Т., 1972.

ҒАЙРИШУУРИЙЛИК - субъект онгида намоён бўлмайдиган психик

жараёнлар мажмуи. Бир қанча психологик назарияларда рухиятнинг сифат жиҳатидан онгдан кескин фарқланувчи алоҳида соҳаси деб талқ-ин қилинади. Немис файласуфи Э.Гартман (1842—1906)нинг ирраци-оналистик «Ғ. фалсафаси»да Ғ. бор-лиқнинг универсал асосидир. *З.Фрейднит* психоанализи ва б. психологик оқимлардаги асосий тушун-чалардан бири. К.Г.Юнгнинг «Тах-миний психология» асарида шахс ғайришуурийлиги билан бир қаторда жамоа ғайришуурийлиги ҳам ажра-тиб кўрсатилади.

ҒАЛАБА ЧЎҚҚИСИ - Тяньшан тоғларидаги энг баланд чўққи. Бал. 7439 м. Қақшалтов тизмасида, Хонтангри чўққисидан 20 км жан.да. Ён бағирларида йирик музликлар бор. Ғ.ч.га биринчи марта (1938 й.да) А.А. Летавет бошчилигидаги экспедиция чиққан. 1943 й.да П.Н.Рапасов бошчилигидаги экспедиция чўққининг ҳақиқий баландлигини аниқлади ва унга Ғ.ч. деб ном берилди.

ҒАЛВИР - қ. *Элак*.

ҒАЛЛА ПОЯ БУРГАСИ — ғалла экинлари (арпа, бугдой, айникса, баҳори экинлар) зараркунадаси. Бўйи 1,6—2,8 мм. Ранги қорамтир-бронза тусли, тухуми бир оз чўзинчоқ. Личинкасининг бўйи 5 мм га етади, ранги оқ. Тана бўғимлари майда хитин қалқон-чалар билан қопланган. Зараркунанда қўнғизлик даврида хазон ва бегона ўсимликлар қолдиклари орасида қишлаб, март ойида қишловдан чиқади ва апр.нинг иккинчи ўн кунлигидан тухум қўйишга киришади. 5—7 кундан сўнг тухумдан чиққан личинкалар экинлар поясини кемириб ичига қиради ва унинг ички қисми эти билан озикланади. Битта личинка бир неча пояни шикастлайди. Зарарланган ўсимлик барглари сарғайиб, қуриб қолади. Озикланиб бўлган личин-калар тупрокка тушиб, ғумбакка айланади.

Кураш чоралари: ғаллани эр-тароқ

муддатларда экиш, қаратэ (0,2л/га), ципи (0,2 л/га) ва б. ким-евий препаратлар эритмаларини пуркаш.

ҒАЛЛА ЭКИНЛАРИ — дони учун экиладиган бошоқли экинлар (бугдой, арпа, жавдар, шולי, оқ жўхори, сули ва б.). Қ. *Дон экинлари*.

«ҒАЛЛАБАНК» — Ўзбекистондаги йирик акциядорлик тижорат банки. 1994 й. авг.да ташкил этилган. Бошқа-руви Тошкент ш.да. Банкнинг асосий йирик акциядорлари: «Ўздонмахсулот» акциядорлик компанияси (32,5%), Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги (25,0%), Ўзбекистон Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки (12,5%), «Пахтабанк» (12,5%), шунингдек, дон маҳсулотлари худудий (вилоят) акциядорлик жамиятлари, саноат корхоналари ва б. Акциядорлари сони 5263 та, улардан 3 мингдан ортиғи жисмоний шахслар. Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоятларда 13 минтақавий (вилоят) филиали, 18 та туман филиаллари ва 68 та мини банки, 141 та жам-ғарма шохобчалари мавжуд (2005). Банк фаолиятининг асосий йўналишлари — ғалла ва бошоқли дон маҳсулотлари етиштирувчи хўжалик субъектларига, ун ва нон саноати корхоналарига банк хизматлари кўрсатиш, шу тармоқларга чет эл инвестицияларини, илгор технологияларини жалб қилиш, мамлакат дон ва ун маҳсулотлари экспортини ривожлантиришга, республиканинг ғалла мустақилли-гига эришишига ёрдам кўрсатиш ва б.дан иборат. Банк 1994 й. ноябрдан бошлаб чет эл валю-тасида банк амалиётларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицен-зияга эга, 1996 й.дан қимматли қоғозлар бозорида иштирок этади. «Тошкент» фонд биржасида ўз бро-керлик идорасини очган. 1999 й.дан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги хузуридаги Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қ.х. маҳсулотлари ҳисоб-китоб жамғармасининг молиявий агенти сифатида фаолият олиб боради.

Лойиҳаларни молиявий таъминлаш ва корпоратив мижозлар билан бирга чакана мижозларга ҳам барча банк хизматларини кўрсатадиган универсал тижорат банки ҳисобланади. Аҳолига валюта айирбошлаш соҳасида хизмат кўрсатиш бўйича 70 та шохобчага эга (шундан 20 таси Тошкент ш.да).

Банк *Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкнинг* «Қишлоқ хўжалиги корхоналарини қўллаб-қувватлаш» лойиҳасини амалга оширишда фаол иштирок этади. Банк деҳқон ва фермер хўжаликлариغا минитехнологиялар олиш учун молиявий лизинг хизматлари, халқаро молиявий ташкилотларнинг кредит линиялари ҳисобидан кредитлар ажратиш, экспортбоп ёки импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар и.ч. бўйича инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва б. йўналишларда ҳам хизматлар кўрсатади.

2005 й.да турли мулкчилик шаклларидаги 58,0 мингдан ортиқ мижозларга хизмат кўрсатди (2001 й.да 23927 та мижозга хизмат кўрсатган). Банкнинг (млн. сўм) устав капитали - 4958,1 (1994 й.да 8,0 млн. сўм бўлган); жами активлари — 100918,9; жами капитали — 16258,2; жами кредит қўйилмалари — 56111,5; кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга ажратилган кредитлар — 6225,4; соф фойда (баланс бўйича) — 2616,5 (2005, 1 янв.).

Икромжон Ўринбоев.

ҒАЛЛАОРОЛ — Жиззах вилояти *Ғаллаорол тумани*да ташаҳар (1973 й.дан), туман маркази. Т.й. станцияси. Вилоят маркази (Жиззах ш.) дан 30 км ғарбда. Тошкент — Самарқанд т.й., Катта Ўзбекистон тракти ёқасида. Аҳолиси 23 минг киши (2005). Пахта тозалаш, ғишт, қ.х. техникасини таъмирлаш, сутни қайта ишлаш з-длари, парран-дачилик ф-каси, МТП, қурилиш ташкилотлари, автокорхона, деҳқон бозори, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари бор. кичик, ўрта бизнес корхоналари,

микромфирмалар, кўшма корхоналар фаолият кўрсатади.

Умумий таълим, болалар мусиқа мактаблари, касб-хунар коллежлари, туман марказий кутубхонаси, маданият уйи, клуб муассасалари, Хотира боғи бор. Стадион, спорт заллари, спорт майдончалари ва б. спорт иншо-отлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, поликлиника, туғруқхона, дорихона ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Ғ.дан Тошкент, Самарқанд, Жиззах ва б. шаҳарларга автобус ва маршрутли таксилар қатнайди. Тошкент — Самарқанд электр поезди шаҳар ҳудудидан ўтади.

ҒАЛЛАОРОЛ ТУМАНИ - *Жиззах вилояти*даги туман. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган. 1931 й. гача Янгиқўрғон тумани деб аталган. Вилоятнинг ғарбий, жан.-ғарбий қисмида жойлашган. Шим.дан Фориш, шарқдан Жиззах, жан.дан Бахмал туманлари, жан.-ғарб ва ғарбдан Самарқанд вилояти билан чегарадош. Майд. 2,0 минг км². Аҳолиси 128,1 минг киши (2005). 1 шаҳар (Ғаллаорол), 2 шаҳарча (Мар-жонбулок, Қўйтош), 11 қишлоқ фу-қаролари йиғини (Булоқбоши, Гулистон, Иттифок, Қўқбулок, Маданият, Мирзабулок, Мўлтоб, Мулкуш, тозауруғ, Қипчоксой, Ғўбдин) бор. Маркази — Ғаллаорол ш.

Т а б и а т и . Туманнинг марказий ва ғарбий қисми текислик, шим. ва шим.-ғарбий қисми кир, баланд адир ва тоғлардан иборат. Шим.дан Нурота тизмалари, шарқдан Молгузар тоғи билан ўралган. Туман ҳудудининг катта қисми унинг марказий қисмидан шим. га 350-400 м дан 1600-1900 м гача кўтарилиб борувчи текислик. Текислик Нурота тоғи этакларигача давом этади. Фойдали қазилмаларлар ш қўрғо-шин, рух, олтин, вольфрам. маҳаллий аҳамиятга эга бўлган қум, шағал, гипс, гранит, оҳақтош ва б. турли қурилиш материаллари мавжуд, шифобахш минерал сув манбаи бор. Иклими кескин континентал, ёзи қуруқ, киши совуқ. Январнинг ўртача т-раси — 2°,

июлники 32°. Йиллик ёғин 326 мм. Вегетация даври 240 кун. Тупроқлари сарик тупроқ, лёсслардан иборат. Марказий ва шим. қисмидаги адирларнинг тупроғи лёсс устида ҳосил бўлган бўз, оч бўз, типик бўз тупроқ. Соёлик, жар кўп. Туман ҳудудидан Санзор дарёси оқиб ўтади. Ёввойи ўсимликлардан кўнғирбош, ранг, ял-пиз, лола, лолакизғалдоқ, илоқ, қиёк, шўра, шувоқ, янтоқ, наъматак, зира, зирк ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, қобон, чиябўри, архар, қуён; судралиб юрувчилардан тош-бақа, захарли илонлар, эчкемар, кал-такесақлар; кемирувчилардан кала-муш, юмронкозик, дала сичқони; қушлардан бургут, тувалок, бедана, қирғовул, каклик, қаптар яшайди; сув ҳавзаларида турли балиқлар учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, рус ва б. мил-лат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 61,9 киши. Шаҳар аҳолиси 32,2 минг киши, қишлоқ аҳолиси 91,6 минг киши.

Х ў ж а л и г и . Ғ.т. да Маржонбулоқ ва Қўйтош вольфрам-молибден конлари, мева-консерва, шароб и.ч. корхонаси, паррандачилик акциядорлик бирлашмаси, автокорхона, МТП, сутни қайта ишлаш, қ.х. техникасини таъмирлаш, пахта тозалаш, ғишт з-длари бор. 230 га яқин фирма, ўрта бизнес, кичик корхона, микрофирмалар фаолият кўрсатади. «Ғаллаорол — Иордания», «Ғаллаорол — Туркия», «Ғал-лаорол — Белогорск», «Волластонит» (Қўйтошда) қўшма корхоналари ишлаб турибди.

Қ.х.да ғаллачилик, боғдорчилик, тоқчилик, чорвачилик (шу жумладан, қоракўлчилик) ривожланган. Экин майдонларига дон, सबзавот, картош-ка, полиз ва озуқа экинлари экилади. Ширкат, фермер хўжаликлари, ўрмон хўжалиги илмий и.ч. бирлашмаси, уруғчилик фирмаси ва б. бор. Тумандаги жамоа ва шахсий хўжаликларда қорамол, қўй ва эчки, парран-да, йилқи боқилади. Туман ҳудудидаги каналлар уз. 76 км, зовурлар уз. 106,6 км.

90 га яқин умумий таълим, болалар мусика мактаблари, касб-хунар коллежлари, туман марказий кутубхонаси ва унинг 33 та тармоғи (244 минг нусха асар), 11 маданият уйи, 15 клуб муассасаси мавжуд. «Олтин бошоқ» ашула ва ракс, «Гаштак» фольклор-эт-нографик дасталари фаолият кўрсатади. Стадион, спорт заллари ва б. спорт иншоотлари бор. Туман марказий касалхонаси (520 ўрин), 4 поликлиника, туғруқхона, 55 фельдшер-акушерлик пункти, 10 кишлоқ-врачлик ам-булаторияси, дори-хоналар аҳолига хизмат кўрсатади. Туман ҳудудидан Катта Ўзбекистон тракти ва т.й. ўтган. Туман марказидан Тошкент, Самарқанд, Жиззах ш. лари, вилоятнинг Бахмал, Гагарин, Пахтакор, Дўстлик ш.ларига автобуслар қатнайди. Тезю-рар Тошкент — Самарқанд электр поезда туман ҳудудидан ўтади.

Ғ.т.да Ойдинсой (мил. ав. 1-а.), Қўнғиртепа, Шахидтепа (1-а.), Алмантепа, Жалмантепа, Лапактепа, Пардакултепа, Нушкент каби тарихий археологик ёдгорликлар бор. «Ғалла-орол овози» туман газ. чоп этилади.

ҒАЛТАК НЕРВ (пегуив хгосше-аш) — *бош мия нервларинит* 4-жуфти; ҳара-катлантирувчи нерв. Ғ.н.нинг бир жуфт ядроси ўрта мияда кулранг модда марказида жойлашган, илдизи марказий кулранг модда орқали миянинг олд елканига ўтиб, қарама-қарши томонидаги Ғ.н.нинг илдизи билан кесишади, мия оёқчасини эгиб, мия қаттиқ қоби-ғига, сўнг кўз косасининг устки ёриғи орқали кўз косасига кириб, кўз соқ-қасининг устки қийшиқ мускулига боради. Кўз косаси, ғоваксимон бўшлиқ, мия асоси касалликлари ва мияча ўсмасида Ғ.н. фаолияти бузилади. Ғ.н. фалажланганда кўз соққасининг пастга ва ташқарига ҳаракатланиши қийинлашиб, кўзда *гилайлик* ва иккита қилиб кўриш — *диплопия* ва б. кузатилади.

ҒАЛТАКЧАЛАР (Planoglycae) -

барча чучук сув ҳавзаларида ўтроқ яшайдиган кўзли моллюскалар оиласи. Чиганоғи яссилашган, баъзан спирал найсимон (диаметри 1,5—40 см); камдан-кам ҳолда қалпоқсимон; чапга буралган. 50 га яқин уруғи, бир неча юз хил тури бор; барча қитъаларда тарқалган, лекин сув ҳавзаларининг тез оқадиган жойларида учрамайди. Дет-рит ва балчиқ билан озикланади. Аирим турлари шистосоматоз касаллиги гель-минтларини тарқатади.

ҒАНИЕВ Абдуали (1931.21.12 - Тошкент — 1999.8.10) — кимёгар олим. Ўзбекистон ФА акад. (1995), кимё фанлари д-ри (1974), проф. (1977). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1953). Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида лаб. мудири (1958 й.дан). Илмий ишлари нейтрон активацияси ва экстракцияси усулларини қўллаб нодир металлларнинг микроконцентрациясини аниқлашга оид. Ғ. Раҳбарлигида активацион анализнинг радиокимёвий услублари, платиноидлар, олтин ва кумушни желатина ҳосил. килувчи, жумладан тио ва дитиофосфат кислоталар ҳамда маҳаллий хом ашёдан тайёрланган реагентлар ёрдамида экстрацион концентрлаш ва ажратиш усуллари ишлаб чиқилган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1982).

Ас: Методм активационного анализа благородных и редких металлов, Т., 1977; Закономерность трансвлияния в комплексных соединениях кобальта, Т., 1998.

ҒАНИЕВ Наби (1904 - Тошкент -1953.29.10) — кинореж., ўзбек киносининг асосчиларидан. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1944). Москвадаги Олий давлат бадиий-техник устахонасининг рабфакида ўқиган (1921—25). 1925 й. Тошкентда киностудия ишга туширилгач, Ғ. Тошкентга қайтади ва умрининг охиригача шу киностудияда ишлайди. Атрофига иқтидорли ёшларни тўплаб, уларга кино ҳақида кўпроқ маълумот бериш мақсадида «Ки-

ноактёр» ва «Киносце-нарий» китобларини ёзади, «Ўзбекистон кино дўстлари» жамиятини тузади, кинотехникум (ҳоз. Ғ. номида) очилишида фаоллик кўрсатади. Аввал актёр, консультант, реж. ёрдамчиси бўлган, асосий реж.лик фаолиятини 30-й. лар бошлаган. Унинг «Юксалиш», «Рамазон», «Йигит» фильмлари ўзбек бадиий киносининг шаклланишида муайян босқич йўлини ўтади.

2-жаҳон уруши йиллари Ғ. «Биз энгамиз» фильми суратга олинмишида қатнашди ва «Довжорак дўстлар» фильмини яратди. Кейинчалик унга қатта шуҳрат келтирган ва ўзбек киносининг дурдоналаридан бўлган «Тоҳир ва Зухра» (1944), «Насриддиннинг саргузаштлари» (1947), «Фаргона қизи» (1948) каби фильмларни экранлаштирди.

1949—52 й.лар давомида яратган «Қорақалпоқ диёрида», «Фаргона водийси», «Канаш», «Ўзбек ракси усталари» каби хужжатли фильмларида республика меҳнаткашлари ҳаёти, меҳнати, санъатини улуғлади. Ғ. ижоди ўзбек кино санъати шаклланиши ва тараққий этишида қатта роль ўйнади. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган (2001). Тошкент кўчаларидан бирига Ғ. номи берилган.

Ад.: Абулқосимова Х., Наби Ғаниев, Т, 1967.

Ханжара Абулқосимова.

ҒАРБ — уфқнинг дунёнинг 4 асосий томонларидан бири. Шим.га қараб турган кузатувчининг чап томонида. *Осмон соёберасида* Ғ. олам (осмон) экватори билан ҳақиқий уфқ чизиғи кесишган иккита нуктадан бири. Ғ. ёки XV (№,1) билан белгиланади. Ўрта асрларда Ғ. ўрнига мағриб атамаси ишлатилган. Африканинг шим.-ғарбий қисми, Тунис, жазоир, Марокаш Мағриб деб, Атлантика океани, Ўрта денгиз Мағриб денги-зи, Саҳрои Кабир, Судан чўллари Мағриб чўллари деб аталган. Мағрибдан машриққача деганда Африкадан Хитойгача бўлган худуд тушуниланган.

ҒАРБИЙ АВСТРАЛИЯ - Австралия Иттифокининг ғарбий қисмидаги штат. Майд. 2,53 минг км². Аҳолиси 1,9 млн. киши (2000). Маъмурий маркази — Перт ш. Ер юзасининг аксари қисми бал. 400—500 м ли чўлли плаго (Гибсон, Катта Кумли, Катта Викториа чўллари). Шўр кўл кўп. Шим.да саванналар бор. Ғарбий ва шим.-ғарбий қисмида тоғ тизмалари ва массивлар учрайди. Энг баланд жойи 1226 м (Хамерсли тоғи).

Хўжалигининг етакчи тармоғи — чорвачилик, асосан, жун учун кўй боқилади. Бугдой, арпа, сули экилади. Жан.-ғарбида тоқчилик ва боғдорчилик ривожланган. Шим.-ғарбий қисмида, Орд дарёси бўйида сугориб дехқончилик қилинади: пахта, шоли, шакарқамиш экилади. Фойдали қазил-малардан олтин, темир рудаларининг йирик конлари бор. Никель, боксит, тошкўмир ва қўнғир кўмир қазиб олинади. Қора ва рангли металлургия саноатлари ривожланган. Машинасозлик, нефтни қайта ишлаш, кимё, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Йирик саноат марказлари: Фримантл, Куинана, Калгурли ва б.

ҒАРБИЙ АВСТРАЛИЯ ОҚИМИ - Ҳинд океанидаги совуқ юза оқим. Ғарбий Шамоллар оқимининг Австралия ғарбий қирғоқлари яқинидаги шим. тармоғи. Жан.дан шимолга йўналган. Сувининг т-раси қишда 15—19° дан ёзда 21—26° гача. Тезлиги ёз ойларида 0,9—1,8 км/соат, қишда секинлашади. Жан. ярим шарнинг тропикларида Жан. пассат оқимига айланади.

ҒАРБИЙ БЕНГАЛИЯ - Ҳиндистоннинг шарқий қисмидаги штат. Бенгалия қўлтиғи соҳили, Ганг дарёси дельтасининг ғарбий қисмини эгаллайди. Майд. 887 минг км². Аҳолиси 80,2 млн. киши (2001). Маъмурий маркази — *Калькутта* ш. Ғ.Б. дунёда аҳоли энг зич жойлашган худудлардан. Рельефи аллювиал пасттекислик. Ғарбий қисмида қирлар

(бал. 300—400 м), шим.да Ҳимолай тоғи тизмалари (энг баланд жойи 4000 м) бор. Иқлими муссонли, тропик сернам иқлим. Йиллик ёғин 1400—1800 мм, тоғларда 3000 мм дан зиёд. Дек. ойининг ўртача т-раси 19°, май ойиники 30° гача.

Ғ.Б. — Ҳиндистоннинг иқтисодиёти ривожланган штати, муқим қ.х. райони-дир. Асосий экини — шоли. Шунингдек, сабзавот экинлари, хан-тал, рапс, дуккак-ли экинлар, тама-ки, маккажўхори экилади. Асосий техника экини — жут ва кано. Шим. қисмида чой плантациялари бор. қирғоққа яқин сувларда ва дарёда балик овланади.

Ғ.Б. — мамлакатда саноатнинг барча тармоқлари, хусусан, енгил, оғир, озиқ-овқат саноатлари энг ривожланган штат. Майда корхона кўп. Раниганж ҳавзаси мамлакатда қазиб олинган кўмирнинг 1/3 қисмини беради. Металлсозлик ва маши-насослик корхоналарида саноат жиҳозлари, станоклар, электр жиҳозлар, кемалар, т.й. вагонлари, авто-мобиль ва мотоцикллар ишлаб чиқарилади. Шунингдек, кимё, ип газлама, ойна-шиша, кўн-пойабзал, полиграфия, озиқ-овқат саноати корхоналари мавжуд. Саноат корхоналарининг аксари қисми Калькутта ва унинг атрофидаги шаҳарларда жойлашган.

ҒАРБИЙ БУГ — Украина, Белоруссия ва Польшадаги дарё (кўп қисми Белоруссия ва Польша чегарасидан ўтади), *Висла* дарёсининг ўнг ирмоғи. Уз. 831 км, ҳавзаси майд. 73470 км². Украинанинг Львов вилоятидаги подольск қирларидан бошланади. Люб-лин қирларининг шарқий чеккаси бўйлаб ва Мазовец — Подляса паст-текислигидан оқиб ўтади. Зегжин сув омборига қуйилади. Кузги ёмғирлардан тошқинлар содир бўлади. Энг серсув даври — март, апр., энг камсув даври — сентябрь ойи. Дек. — март ойларида музлайди. Припять ва Неман дарёлари билан каналлар орқали боғланган.

Ўртача сув сарфи 160 м³/сек. Бош-

ланишидан 315 км давомида кема қатнайди. Ғ.Б. сохилларида Брест, Сокаль, Червоноград, Каменка-Бугская, Буск ш.лари жойлашган.

ҒАРБИЙ ВИРГИНИЯ - АҚШнинг шарқий қисмидаги штат. Майд. 62,7 минг км². Аҳолиси 1,8 млн. киши (2002). Маъмурий маркази — Чарлстон ш. Ер юзаси шарқдан (энг баланд жойи 1481 м) ғарбга, Огайо дарёси водийсига пасайиб борувчи (250—300 м) платодан иборат. Иклими мўътадил, илик ва сернам. Январнинг т-раси — 1° дан 5° гача, июл-ники 23—25°. Йиллик ёғин 900—1250 мм. Йирик тошқўмир конлари бор. Шунингдек, нефть, табиий газ, туз, қурилиш материаллари қазиб олинади. Саноатининг етакчи тармоғи — қора металлургия, кокс кимёси. Алю-миний саноати ривожланган. Кимёвий тоғлалар, пластмасса, синтетик каучук ишлаб чиқарилади. Ғ.В.да ишлаб чиқариладиган электр энергияси бошқа штатларга ҳам узатилади. Қ.х., асосан, шаҳар аҳолисини озик-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондиришга хизмат қилади. Қ.х.нинг етакчи тармоғи — чорвачилик. Аппалачи водийсида боғлар барпо қилинган.

ҒАРБИЙ ГАТ ТОҒЛАРИ, Ғарбий Гҳота тоғлари, Сахядри — Ҳиндистон я.о.даги тоғлар, Ҳиндистон худудида. Декан ясситоғлигининг чекка ғарбий, баланд қисми. Уз. 1800 км чамасида. Энг баланд жойи 2698 м (Анаймуди чўккиси). Асосан, гнейс ва базальт жинслардан тузилган. Ғарбий ён бағри Арабистон денгизига зина-поялар ҳосил қилиб тушган, шарқий ён бағри Декан ясситоғлиги томон пасайиб борувчи қия текислик. Жан.да Нилгири, Анаймалай, Кардамон тоғлари бор. Шим. қисми қирлардан иборат. Иқдими субэкваториал, мус-сонли. Шамолга рўпара ён бағирларида йиллик ёғин 2000—5000 мм, шарқида 600—700 мм. Ғарбида доим яшил сернам ва барг тўқувчи тропик ўрмонлар, шарқида саванна ва сийрак ўрмонлар бор. Миллий

боғлар ташкил этилган.

ҒАРБИЙ ДВИНА - РФ, Белоруссия ва Латвиядаги дарё (Латвияда Даугава деб аталади). Уз. 1020 км, ҳавзаси майд. 87,9 минг км². Валдай қирларидан бошланиб, Волганинг бошланиш қисмидан ғарброкда Болтиқ денгизининг Рига қўлтиғига қуйилади. Ирмоқлари: чапда — Межа, Каспля, Лучеса, Улла, Дис-на; ўнгда — Торопа, Дрисса, Дубна, Айвиексте, Огре. Қор, грунт сувларидан тўйинади. Ўртача сув сарфи қуйилиш жойида 678 м³/сек. Декдан мартгача муз оқиб туради. Ғ.Д. да 3 та ГЭС (Кегум, Плявинь, Рига) бор. Дарёнинг айрим қисмларида кема қатнайди. Березина канали орқали Днепр дарёси билан боғланган. Дарё бўйида Витебск, полоцк, Даугавпилс, Екабпилс, Ғарбий Двина шаҳарлари, қуйилиш жойида Рига ш. ва денгиз порти жойлашган.

ҒАРБИЙ КОРЕЯ ҚЎЛТИҒИ - сариқ денгиздаги қўлтиқ, Корея ва Хитой қирғоқлари яқинида. Чук. 50 м гача, қирғоққа яқин қисмлари саёз. Қоятошли ороллар бор. Сув кўтарилиши ҳар ярим суткада такрорланади (бал. 10 м гача). Асосий портлари; Нампхо, синийжу (КХДР), Дандун, Дальян ва Льюшунь (Хитой).

ҒАРБИЙ ОСИЁ, Олд Осиё - Осиё китъасининг ғарбий ва жан.-ғарбий қисмида жойлашган худудларнинг шартли номи. Ғ.О.га табиий жиҳатдан Кичик Осиё, Арабистон, Синай я.о.лари ва уларга ёндаш орол ва худудлар (Кипр, Кавказ бўйни, Шарқий Тавр тоғлари ва Эрон тоғлигининг катта қисми, Месопотамия пасттекислиги ҳамда Ўрта денгизнинг шарқий соҳилидаги худудлар, хусусан, Левант ўлкалари) киритилади. Майд. 7,5 млн. км². Тектоник тузилишига кўра Ара-бистон ва Синай я.о.лари қад. Гондвана материгининг бўлаклари бўлиб, платформа тузилишига эга. Ғарбидан Катта Африка ер ёриғининг шим. қисми

ўтган. Иордан дарёси водийси, Ўлик денгиз, Ақоба қўлтиғи, Қизил денгиз шу ёриқда жойлашган. Ғ.О.нинг катта қисми тоғлардан иборат. Кичик Осиё, Кавказ жан. ва Шарқий Тавр тоғлари Альпҳимолай геосинклиналь ўлкасида. Рельефи нотекис, баланд ёш тизмалар кенг ва чуқур водийлар билан кесилган. Сейсмик фаол зона, ҳаракатдаги ва сўнган вулканлар бор. Иқлими субтропик ва қуруқ тропик. Арабистон я.о.нинг катта қисми чўл, кўп қисми қумли чўллар, шим.да қуруқ даштлар бор. Кичик Осиёнинг шим. қисмлари, Кавказ жан.-ғарбининг иклими нам субтропик бўлиб, доим яшил ўрмон ва бутазорлар билан қопланган. Ғ.О. нефть ва газга энг бой ўлкалардан. Қад. маданият марказларидан. Сув бор жойлар қадимдан ўзлаштирилиб, воҳаларга айлантирилган. Йирик шаҳарлар бор. Христиан, яҳудий, ислом динларининг маркази.

Ғ.О.да Арманистон, Афғонистон, Баҳрайн, БАА, Грузия, Иордания, Ироқ, Исроил, Кипр, Кувайт, ливан, Миср (Осиё қисми), Озарбайжон, Саудия Арабистони, Сурия, Туркия, Уммон, Фаластин, Эрон, Яман, Қатар давлатлари жойлашган.

ҒАРБИЙ ПОНТИЯ ТОҒЛАРИ - Тур киядаги тоғлар, *Понтия тоғларининг* бир қисми. Қизилормоқ дарёсидан ғарбда. Уз. 475 км. Энг баланд жойи 2600 м (Далатепатоғи).

ҒАРБИЙ САҲРОИ КАБИР - Африканинг шим.-ғарбий қисмидаги худуд. *Саҳрои Кабир* чўлининг ғарбий қисмида, Атлантика океани соҳилида жойлашган. Шим.да Марокаш, шим.-шарқдан Жазоир, жан. ва шарқдан Мавритания билан чегарадош. Майд. 266 минг км². Ғ.С.К. икки қисм: Сағиет ал-Ҳамра (шим., 82 минг км²) ва Рио-де-Оро (жан., 184 минг км²) дан иборат. Аҳолиси 200 минг киши (1992), асосан, маврлар. Асосий тили — араб тили, дини — ислом.

Рельефи текислик бўлиб, қад. Афри-

ка платформасининг Ал-Айюн букилмасида жойлашган. Энг баланд жойи шим.-шарқда, Атлас тоғи этакларида. Ғ.С.К. табиат ресурсларига бой. Фойдали қазилмалардан фосфорит, темир, мис рудалари, нефть, калий тузи, симоб, марганец, уран конлари бор. Иклими катта қисмида тро-пик чўл, соҳил қисмида бирмунча юмшоқ денгизбўйи иклими. Ўртача ойлик т-ра 17—20°дан 25—30° гача. Йиллик ёғин 50—200 мм. Дарёлари мавсумий. Ўсимликлари бута ва ўтлардан иборат. Воҳаларда акация, пальма, фикус ўсади. Ҳайвонлардан туёқлилар, судралувчи ва майда кемирувчи кўп. Йирткичлардан гепард, чиябўри, сиртлон яшайди. Қирғоққа яқин сувлари балиққа бой. Аҳоли, асосан, чорвачилик билан шуғулланади. Туя, кўй ва эчки боқилади. Арпа, буғдой, сабзавот экинлари экилади.

Қадимда Ғ.С.К.да Африка шим.дан келган барбар қабилалари яшаган. 7-а. да худудни араблар эгаллаган. 9—11-а. ларда Ғ.С.К. Гана империяси, 11—12-а.ларда Ал-Моравийлар давлати таркибида бўлган. Европаликлар худудга илк бор 15-а. охирларида келиб ўрнаша бошлаганлар. 1887 й.да Испания Рио-де-Орони ўз таъсир доирасидаги худуд деб эълон қилди. 1904 ва 1912 й.лардаги Франция—Испания битимларига кўра, Сағиет ал-Ҳамрани ҳам ўз мулкига қўшиб олди. 1959 й.да Ғ.С.К. Испаниянинг «денгиз орти провинцияси» деб эълон қилинди. Маҳаллий халқ озодлик учун фаол кураш олиб борди. 1970 й.да Ал-Айюнда мустамлакачиларга қарши катта оммавий чиқишлар бўлди. 1973 й.да Сағиет ал-Ҳамра ва Рио-де-Орони озод қилиш fronti — ПОЛИСАРИО ташкил топди (Бош котиби Муҳаммад Абдулазиз). Ғ.С.К.да мустамлакачилик тузумини бекор қилиш тўғрисидаги масала БМТда 1966 й.дан бошлаб бир неча бор муҳокама қилинди. 1975 й. 14 ноябрда Мадрида имзоланган Шарт-номага мувофиқ Испания 1976 й. февр. ойида ўз мустамлакасини Марокаш ва Маврита-

ния ихтиёрига ўтказишни эълон қилди. 1976 й. бошида Испания қўшинлари Ф.С.К.дан чиқиб кетди. 1976 й. 27 фев.да ПОЛИСАРИО fronti Ф.С.К.да Сахрои Кабир Араб Демократик Республикаси (СКАДР) тузилганлигини эълон қилди. 1976 й. 26—30 авг.да СКАДР Конституцияси қабул қилинди. 1984 й.да СКАДР Африка Бирлиги ташкилотига аъзо бўлди, уни 70 давлат тан олди. 1979 й.да Мавритания Ф.С.К.га нисбатан ҳудудий даъвосидан воз кечди. марокаш Мавритания назорати остидаги ҳудудни ҳам эгаллаб олди. БМТ Бош Ассамблеяси ва Африка Бирлиги ташкилоти Ф.С.К. муаммосини ҳал этиш мақсадида Марокаш ва ПОЛИСАРИО fronti ўртасида қуролли тўқнашувларни тўхтатиш бўйича битимлар тузиш ва Ф.С.К.да ўз тақдирини ўзи белгилаш масаласи бўйича референдум ўтказишни ташкил этишни ёқлаб чиқди. Бироқ Марокаш ҳукумати ПОЛИСАРИО fronti билан бевосита келишиб олишга қарши. 1991 й.да БМТнинг Хавфсизлик кенгаши Ф.С.К.да референдум ўтказиш бўйича БМТ Миссияси тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Миссия халқни ўз тақдирини ўзи белгилаш масаласи бўйича референдумга тайёргарлик кўриш ва уни ўтказишни назорат қилиши лозим. Бироқ томонларнинг келиш-мовчилиги туфайли референдум ўтказиш ортага сурилмоқда. 1996 й.да марокаш билан ПОЛИСАРИО ўртасида ўзаро алоқаларнинг янгиланиши муносабати билан БМТ Миссия мандатини чўзишга қарор қилди.

ҒАРБИЙ СИБИРЬ АРТЕЗИАН ҲАВЗАСИ — дунёдаги энг йирик артезиан ҳавзалардан бири; Ғарбий сибирь текслигида жойлашган. Майдони қарийб 3 млн. км². Ҳавзанинг сувли мажмуалари мезо-кайнозой чўқинди ётқизикларининг қатламлари ва Ғарбий Сибирь плитасининг бурмаланган пойдевори жинслари билан боғ-лик. Ф.С. а.х. кесмада 2 гидрогеологик қаватга бўлинади. Юқори қават — олигоцен, неоген (ҳавзанинг жан. қисми) ва антропогеннинг сувли маж-

муаларидан ташкил топган. Ҳавзанинг марказий ва шим. қисмларидаги сув кўпроқ чучук (НСО,—Са, НСО,—№Са таркибининг минералланиши 1,0 г/л гача) сув таъминоти учун ярқли; ҳавзанинг жан. қисмида сув кўпинча 10—15 г/л гача минераллашган, кимёвий таркиби ҳам хилма-хил. Қуйи қават бўр ва юра даврлари ётқизиктарининг сувли мажму-асини ва пойдеворнинг ер юзасига яқин бўлган қисмини ўз ичига олган. Сувли қатламлар ҳавзанинг фақат чек-қасида, айниқса, ғарбий қисмида ер юзасига чиққан. Бу ерда ҳавза пастки қаватидаги ер ости сувлари захираларининг кўпайиши кузатилади, сув таъминоти учун ярқли бўлган чучук сувлар бир неча 100 м айрим холларда 1200 м гача ва ундан ҳам кўпроқ чуқурликкача бўлади. Ҳавзанинг ички қисмида қуйи қаватнинг ер ости сувлари 1000 м дан пастда жойлашган. Бурғи қудуқлари билан очилганда сув отилиб ёки оқиб чиқади. Ер ости сувларининг минераллашганлиги 20—30 г/л ёки ундан ортиқ. Юра ётқизикларида ва плита пойдевори ҳосиларида 2500 м дан пастда 80 г/л гача куруқ қолдиқли шўр сувлар очилган. Сувнинг таркиби: С1—N8, С1—Са —N8 ли. Ф.С. а.х. марказий қисмидаги юқори минераллашган сувлар ва шўр суатар учун бромнинг 150—200 мг/л ва йоднинг 30—40 мг/л ва ундан ортиқ таркиби хос. Ер ости сувларининг т-раси 2500—3000 м чуқурликда 100—150° га етади. Қуйи қаватнинг сувли мажмуалари билан йирик нефть ва газ захиралари боғлиқ. Ҳавза ер ости сувларини ўрганиш 19-а.нинг охириларидан бошланган.

ҒАРБИЙ СИБИРЬ НЕФТЬ-ГАЗЛИ ҲАВЗАСИ — Ғарбий Сибирь текслигида жойлашган, дунё бўйича энг йирик нефть-газли ҳавза. Майд. 3,5 млн. км². Тектоник жиҳатдан Ф.С.н.-г.х. Ғарбий Сибирь плитасида жойлашган, ғарбда Уралнинг герцин бурмаланишлари, шарқда Сибирь плат-формасининг қад. дўнгликлари, жан.да Қозоғистон, Олтой,

Томь-Коливан, Олатов ва Ғарбий Саян бурмаланишларининг каледон ва герцин структу-ралари билан чегараланган. 1953 й. бурғи кудуклари ёрдамида Обь дарёсининг қуйи қисмида дастлабки газ кони ва 6 й.дан сўнг Конда дарёсида нефть кони топилган. 1971 й.нинг март ойига келиб эса, 168 та нефть, газ ва газ-нефть конлари очилган. Ҳавза ҳудуди юра, бўр, палеоген, камроқ даражада неоген даврининг терриген ётқизикларидан ташкил топган. Ҳав-занинг нефть-газлилиги юра ва бўр даври ётқизиклари билан боғлиқ, кесимда қумтошларнинг 40 дан ортиқ маҳсулдор қатлами ажралиб туради. Нефтли ва нефть-газли уюмларнинг кўп қисми (80% дан ортиқ) 2000—3000 м чуқурликда; газли ва газ-кон-денсатли уюмлар (80% чамаси) 2000 м чуқурликда тўпланган. Ҳудуддаги нефть конлари каби газ конлари ҳам юқори дебитли (нефть 200 т/сут, газ 5 млн. м³/сут). Ғ.С.н.-г.х. нефти кимё саноати учун қимматбаҳо хом ашёдир. Зичлиги 0.88 г/см³ дан ортиқ эмас, таркибида олтингугурт микдори кам (1,1% гача), парафин 0,5% дан кам, бензин фракцияларининг таркиби юқори (40—60%). Юра ётқизикларидаги нефть бўр ётқизикларидагига қараганда анча енгил. Газ таркибида 90—98% метан, 1—4% оғир углеводородлар, 3—6% азот, 0,1—2% угле-род икки оксиди мавжуд.

ҒАРБИЙ СИБИРЬ ТЕКИСЛИГИ (пасттекислиги) — Ер шаридаги йирик аккумулятив текисликлардан бири. Қозоғистон паст тоғлари текислиги ва Олтой тоғларидан шим.да ва ғарбда Урал тоғлари, шарқда Ўрта Сибирь ясситоғлиги орасида жойлашган. Шим.дан жанубга 2500 км, ғарбдан шарққа 1000—1900 км га чўзилган, майд. 3 млн. км² га яқин. Ер юзаси текислик. Бал. 50—150 м дан (шим. ва марказий қисмида) 300 м гача (ғарби, жан. ва шарқида). Ер юзаси текислик. Ғ.С.т. герцин бурмаланиши даврида ҳосил бўлган. Замини палеозой ётқи-зиқларидан тузилган бўлиб, уларнинг усти денгиз ва қуруқлик

мезокайно-зой жинслари (гил, қумтош, мер-гель) билан қопланган. Энг ёш, антропоген ётқизиклари жан.да аллювиал ва кўл ётқизиклари, шим.да музлик, денгиз ва музлик-денгиз ётқизикларидан иборат. Бўш қатламларда чучук ва минераллашган ер ости сувлари (жумладан, намақоблар), шунингдек, қайноқ сушгар (100—150° гача) бор. Фойдали қазилмалардан нефть ва табиий газнинг катта конлари топилган.

Иқлими континентал, совуқ. Ўртача йиллик т-ралар шим.да —10,5° жан.да 1—2°, янв.нинг ўртача т-раси шим.да —28°, жан.да —16°, июлни ки шим.да 4°, жан.да 22°. Вегетация даври чекка жан.да 175—180 кун. Йиллик ёғин тундра ва дашт зоналарида 200—250 мм, ўрмон зонасида 500—600 мм. Текислик ҳудудидан умумий уз. 250 минг км дан ортиқ 2000 дарё оқиб ўтади. Энг йириклари — Обь, Енисей, Иртиш. Текисликнинг шим. тундра зонаси бўлиб, тундра арктика ва глейли тундра тупроқларида арктика ўсимликларидан йўсин ва лшайник ўсади, жан.ни эса бутазор тундра қоплаган. Жан.-роқда ўрмонли тундра минтақаси бўлиб, торф-глейли, глейли-подзол ва ботқоқ тупроқларда бутазор тундра, қрақарағай-тилоғоч ва ботқоқ ўсимликлари ўсади. Ғ.С.т.нинг каттаги-на қисми ўрмон (ўрмон-ботқоқ) зонаси-га мансуб. Подзол тупроқларда қорақарағай, оққарағай, кедр, қарағай, сибирь тилоғочи ўсади. Қўнғир айиқ, силовсин, росомаха, сувсар, кун-дуз, колонок, соболь, лось, сибирь елиги, бурундук, ондатра яшайди.

ҒАРБИЙ ФУРОТ — Туркиядаги дарё, *Фурот дарёсиниит* бош ирмоғи, асосий номи — *Қорасув*.

ҒАРБИЙ ШАМОЛЛАР ОҚИМИ -Жан. ярим шардаги юза оқим, ғарбдан шарққа йўналган. Тахм. 40° ва 55° ж.к.лар оралиғида Атлантика, Ҳинд ва Тинч океанларни кесиб ўтиб, Ер шарини айланиб чиқади. Уз. 30 минг км,

эни 1000 км чамасида. Сувининг т-раси шим. қисмида 12—15° дан жан.да 1—2° гача ўзгаради. Юза қатламидаги тезлиги 0,4—0,9 км/соат, чуқур қисмида 0,4 км/соатгача. Ғ.ш.о.дан Атлантика океанида Бен-галия оқими, Ҳинд океанида Ғарбий Австралия, Тинч океанда Перу оқимлари ажралиб чиқади. Ғ.ш.о. зонасида тез-тез кучли бўронлар бўлади.

ҒАРБИЙ ШПИЦБЕРГЕН - *Шпицберген* архипелагидаги энг катта орол, Норвегия ҳудуди. Майд. 39 минг км². Қирғоқлари фьордли. Ер юзининг катта қисми тоғлик. Энг баланд жойи 1712 м (Ньютон тоғи). Метаморфик ва чўкинди, қисман отқинди жинслардан тузилган. Сўнган вулканлар ва иссиқ булоқлар бор. Ҳудудининг ярмидан ортиги музлик (21,2 минг км²). Иқтими арктика иқлими. Йиллик ёғин ғарбида 300—400 мм, марказий қисмида 200 мм. Асосан, қор шаклида ёғади. Ўсимлик кам. Тош-қўмир қазиб олинади. Маъмурий маркази — Лонгьир. Резерватлар ташкил этилган.

ҒАРБИЙ ҲИНДИСТОН ТИЗМАСИ — Ҳинд океанидаги сув ости океан ўрғалиқтизмаси. Африка—Алтарк-тика ва Марказий Ҳиндистон тизмалари оралиғида жойлашган. Уз. 3600 км, эни 700 км гача. Тизма устидаги энг кам чуқурлик 251 м. Тизмаларнинг нисбий бал. 1000—2000 м. Туб жинслар юзага чикиб ётади. Ғ.Ҳ.т. ўққисмида рифт струк-тураси аниқ кўриниб туради. Сейсмик фаол зона.

ҒАРИБ Фируз Юсупович (1946.19.8. Самарқанд) — иммунолог олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1998), тиббиёт фанлари д-ри (1978), проф. (1983), СамТИ даволаш ф-тини тугатгач (1970), шу ин-тда ўрганувчи-тадқиқотчи, ассистент, иммунология бўлими мудири (1970—76), Самарқанд марказий илмий лаб. мудири (1976—80), ТошГТИнинг микробиология, вирусология, иммунология кафедраси

мудири (1980—95). «Соғлом авлод учун» нодав-лат халқаро хайрия жамғармаси дирек-тори ўринбосари (1995—97), Тошкент вакцина ва зардоблар и.т. институти директори (1997—2003), айна вақтда «Иммуномед» фирмаси директори. Илмий фаолияти иммунология, вирусология ва микробиологияга оид. Унинг раҳбарлигида мамлакатимизда илк бор организмнинг иммун ҳола-тини тикловчи «Иммуномодулин» препарати ишлаб чиқилди. Ўзбекис-

тон иммунололари илмий жамияти президенти (1983—90).

Ас: Спленосорбция у детей, Т., 1995; Иммунозависимне болезни, Т., 1995.

ҒАРИБИЙ (15-а.) - к. *Муҳаммад Али*.

ҒАРИБИЙ (тахаллуси; асл номи Мулла Умрзоқ Абдували ўғли) (1877, хоз. Фарғона ш. ўрнидаги Ёрмозор кишлоғи — 1961, Фарғона вилояти Чимён кишлоғи) — шоир. *Хувайдо* шажарасидан. Бухоро мадрасаларида ўқиган. Ҳиротлик Исломо шайх пири муршиди тариқатида бўлган. Ота касби гилкор — сувоқчилик билан шуғулланган.

Ғ. асосан ўзбек тилида, қисман фортожик тилида ижод қилган. Адабий мероси 14000 мисра атро-фида, шеърлари 1000 га яқин. Улардан 850 таси ғазал, 70 мухам-мас, қолганлари мумтоз шеърининг турли жанрларида ёзилган. 1911 й.да «Ғарибий» тахаллуси билан ёзган шеърларини тўплаб, девон тузган. 1917—26 й.ларда «Мухбир», 1926 й.дан умрининг охиригача «Шухрат» тахаллусларида ижод қилган. Ғ. Муқимий, Фурқат, Рожий, Фироқий, Чархий каби шоирлар билан адабий ҳамкорликда бўлган. Шеърларининг кўпчилиги фалсафий-дидактик, диний-ахлоқий маз-мунда. Уларда олам, инсон ҳаётининг моҳияти, севги-муқаббат, вафо-садоқат, ҳаё, иффат, каноат, шукр кабилар ҳақида фикр юритган. Кибру ҳаво, таъма, бад-нафсликни қоралаган, жамиятдаги ҳақсизликлардан шикоят қилган. Асарлари турли баёз ва

тўпламлардан ўрин олган, 20-й. ларда мат-буотда эълон қилинган. 1951—54 й.ларда сиёсий катағонга учраб қамалган. Шоирнинг «Девон»и, «Баёз»и, шеърӣй тўпламлари кўлёмалари Кўкон адабиёт музей-ида, шеърӣй тўпламининг дастхат нусхаси кўконлик А.Мадаминов кўлида сақтанади.

Беғали Қосимов

ҒАРЧИСТОН, Гарчистон, Ғаристон — илк ўрта асрларла Мурғоб дарёсининг юқори оқимида жойлашган тоғли вилоят. Араб манбаларига кўра, бу вилоят шохлари «бараз банда» ёки «шор» унвони билан юритилган. Шу туфайли бу вилоятни баъзан Ғар-жаш-Шор деб ҳам аташган. «Ғ.» атамаси бақтрийча «ғар» — «тоғлар» ёки «ғар-ча» — яъни «тоғлик» маъносида, тоғликлар юрти, мамлакатини англатган. 20-а. бошида ҳам Ўрта Осиёнинг паст-текисликлари аҳолиси Зарафшоннинг юқори оқими бўйлари ва Помирдаги тоғликларга нисбатан «ғалча» атамасини кўллаган.

«Шоҳнома»да Ғ. «Ғарчгон» шаклида қайд этилган. Ривоятларга кўра, Эрон шоҳи Феруз (Перўз) Ғ. ҳокими ёрдамида биродари Хурмузд устидан ғалаба қозонган. 826—827 й.да Абдуллох ибн Тохир ҳукмронлиги даврида Ғ. вилояти халифаликка 100 минг дирхам ва 1 ёки 2 минг кўй миқдориди хирож тўлаган. 10-а.да Ғ. ҳокимлари Ғузганон шоҳига тобе бўлишган. Улар сомонийларга хирож тўламай, фақат совға-салом юборганлар, холос. Ғ.да 10 та шаҳар, кишлок ва жоме масжидлари бўлган. шаҳарда ҳоким сағойлари, работлар Ғ.нинг бош шаҳри Обшин (ёки башин) Марварруд дарёси бўйида жойлашган. Ғ.да етиштирилган шоли хуросон ва Балхнинг бошқа шаҳарларига чиқарилган. 10-а.да Ғ.да, шунингдек, каррабийлар мазҳаби тарафдорлари кенг тарқалган. Аббо-сийлар халифалиги даврида Ғ.нинг ўз зарбхонаси бўлган. Ғ.ни кўп асрлар идора этиб келган шорийлар сулоласи 1030 й. султон *Маҳмуд Фазнавий* томонидан тугатилган.

17-а.да Ғ. кенг, обод вилоят бўлиб, унда 50 га яқин кишлок, шунингдек, кўплаб тоғ қалъалари ва истехкомлари жойлашган.

Ад.: Камалиддинов Ш.С., Исто-рическая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязмчньш источникам IX - начала XIII вв., Т., 1996.

ҒАССОНИЙЛАР ДАВЛАТИ - Яқин Шарқдаги илк ўрта аср давлати (5-а. охири — 7-а. боши). Жан. Сурия ва Йордания худудларини қамраб олган. Арабларнинг ғассон қабиласидан чиққан ғассонийлар сулоласи томонидан асос солинган. Ғ.д. 6-а.да кучайган. Византия Сурия ва Фаластинни Эронга тобе бўлган араблар чопқунидан мудофаа этиш учун ғассоний ал-Ҳорис ибн Жабал (529—564) ни Сурия ва Фаластин арабларининг олий ҳукмдори деб тан олган ва унга патрикий унвонини берган. Ал-Ҳорис Византиянинг Эрон билан бўлган урушларида иштирок этган. Ғ.д. ал-Ҳориснинг ўғли — ал-Мунзир даврида (569—581) янада кучайган. Бундан Византия хавотирга тушиб, 581 й. ал-Мунзирни хиёнатда айблаб, уни қўлга олган ва Сицилияга сургун қилган. 7-а. бошигача Ғассонийлар айрим воҳачар ва қабилалар устидан ҳукмронлик қилганлар, сўнг ғассонийлардан бири — Жабал ибн ал-Айхам Ғ.д.ни тиклашга муваффақ бўлган. Ғ.д.да юксак дехқончилик маданиятига эга бўлган воҳалар аҳолиси муҳим мавкега эга эди. Ғ.д.да монофисийлик диний этиқоди тарқалган. Ғ.д. 633—640 й.ларга қадар мавжуд бўлган.

ҒАҒУР ҒУЛОМ (тахаллуси; асл номи Ғуломов Ғафур) (1903.10.5 — Тошкент — 1966.10.7) — Ўзбекистон халқ шоири (1963). Ўзбекистон ФА акад. (1943). Тошкент ш.да Кўрғонтеги маҳалласидаги эски мактаб ва мад-расада, рус-тузем (1916) ва «Ҳаёт» мактабларида (1918) ўқиган. Мустақил ҳаёт йўлини эрта бошлаб, косибчилик, тунукасозлик, ҳарф терувчилик сингари турли касблар билан

машғул бўлган. Ўқитувчиларни тайёрлаш курсларини тугатиб, «Чўлпон» (1919), «Хаёт» (1924) мактабларида муаллим, болалар уйи (1926), «Урфон» мактабида мудир (1928). «Камбағал деҳқон» (1928 й.дан) ва «Шарқ хақиқати» газ.ларида (1929 й.дан) масъул котиб, «Муштум», «Ер юзи» жур.лари ва «Қизил Ўзбекистон» газ. да адабий ходим (1930—42), Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида катта илмий ходим (1943—66). 30-й. ларнинг бошларидан шоир, ҳикоянавис, драматург, таржимон сифатида ижод этиб, «Динамо», «Йигит», «Эгалари эгаллаганда», «Хитойдан лавҳалар» (1931), «Тирик кўшиқлар» (1932), «Кўкан» (1934), «Сизга» (1935), «Чаш-ма» (1939) шеърӣй тўплам ва достонлари, «Жўрабўза» ҳикоялар тўплами, «Нетай» (1932), «Тирилган мурда» (1935), «Ёдгор», «Шум бола» (1938) киссалари ва «Мухбир суди» (1929) пьесасини нашр этган. Бундан ташқари, В.Маяковскийнинг «Хайқирик» (1929), Ҳоди Тоқтошнинг «Муҳаббат тавбаси» (1931) достонини ўзбек тилига таржима қилган. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини нашрга тайёрлаган.

Ғ.Ғ.нинг ижодий тадрижи 3 даврдан иборат. 30-й.ларни ўз ичига олган 1-даврдан Ғ.Ғ. кўплаб шеър, мақола ва очерклар ёзган. Уларнинг аксари даврнинг ўткинчи мавзуларига бағишланган. Ғ.Ғ. шу даврда яратган насрий асарларида халқ ҳаётини, тарихини, турли ижтимоий катламларга мансуб кишиларнинг руҳий олами ва нутқини мукаммал ифода этган.

Ғ.Ғ. «Нетай» ва «Ёдгор» киссаларида тасвирланган аёл қаҳрамонлар образи орқали маънавий бузилиш, шарқона ахлоқ меъёрларини оёкости қилиш катта фожиага олиб бориши мумкинлигини кўрсатган.

«Шум бола» киссасининг бош қаҳрамони образида Ғ.Ғ. ҳаётнинг ҳар қандай мураккаб ва машаққатли синовларидан ўта биладиган, тегирмондан бутун чиқадиган шўх ва зук-ко бола образини катта маҳорат билан тасвирлаган. Ёзув-

чи автобиографик характерга эга бўлган бу асари билан ўзбек адабиётига янги бир типни олиб қирган. Миллий бўёқлар билан музайян бўлган бу асар айни пайтда умуминсоний ғоя ва қарашлар билан йўғрилган.

Ижодининг 2-даври — 2-жаҳон уруши йилларида Ғ.Ғ. халқва мамлакат ҳаётида кечаётган фожиавий воқеаларни фалсафӣй режада идрок ва тасвир этувчи асарларни яратган («Кузатиш»). Уруш йилларида ота-онасиз қрлиб, Ўзбекистонга кўчириб келтирилган болалар ҳақидаги «Сен етим эмассан» шеъри юксак инсон-парварлик ғояси ва гуманизми билан ажралиб туради. Ғ.Ғ.нинг «Соғиниш», «Қиш», «Бизнинг кўчада ҳам бай-рам бўлажак» сингари шеърларида уруш мавзуи ўзининг барча қирралари билан акс этган. Ғ.Ғ.нинг урушдан кейинги дастлабки ойларда яратган «Вакт» шеъри алоҳида аҳамиятга эга. Ғ.Ғ. бу шеъри билан ўзбек шеърлятидаги фалсафӣй-интеллектуал йўналишни янги босқичга олиб чиқди.

40-й.ларнинг 2-ярми — 50-й.лардан шоир ижодининг 3-даври бошланган. Ғ.Ғ.нинг шу даврда яратилган шеърларидаги лирик қаҳрамон энди уруш жароҳатлари малҳам топган, тинчлик, дўстлик сингари қадриятларнинг қадрига етувчи кишидир. Ана шу лирик қаҳрамоннинг руҳий олами кечинмалари Ғ.Ғ. шеърларига ажиб бирёрқинлик бағишлаган («Тошкент». «Сизга», «Она-хонларга», «Мухар-рам», «Бир лўст хотираси» ва б.). Айни пайтда илк бор «Турк-сиб йўлларида» шеърида кўзга ташланган тарих туи-ғуси шу даврда бошқа бир кўринишда. лирик қаҳрамоннинг ғурур ва сурур манбаини ифодаловчи омил сифатида Ғ.Ғ. шеърларига қириб келган («Алишер», «Ўзбек злининг ғуру-ри» ва б.). Шунингдек, шоирнинг «Янги шеърлар», «Шеърлар» (1946). «Ўзбек элининг гурури» (1949), «Шараф қўлэмаси» (1950). 4 жилдди «Танланган асарлар» (1956—59) сингари тўпламлари шу йилларда нашр этилган.

Ғ.Ғ 50—60-й.ларда кўпроқ шўро жамиятининг етакчи кучини шараф-ловчи, турли байрамларни олқишлов-чи, халқни пахтаёап мўл ҳосил олишга чорловчи шеърларни ёзишга маж-бурбўлган. Шунга қарамай, у шеърятга ўзбек тилининг ширали, ранги ва гўзал қатламларини олиб киришга эришган.

Ғ.Ғ. болаларга бағншланган талайгина шеърлар ҳам езган («Тонготар кўшиғи», 1949: «Бари сеникн». 1953; «Турғун ва ўрдак». 1955; «Бир ғунча очилгунгача», 1958). У туркий ва форсий тилда езилган шарқ шеърятининг билимдонларидан ва замонавги адабий ҳаётнинг фаол кузатувчиларидан бири сифатида Навонӣ, Атоий, Машраб, Муқимпӣ, Муҳий, Фурқат, «Ажзий Хўқандий, Васлӣ, Ағнигӣ, Ойбек, Ғайратий, Х. Олимжон, С.Аб-дулла сингари ўзбек шоир ва ёзувчилари, қардош халқлар адабиётининг Нн-зомий, Жомий, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Шевченко, Маяковский, Абай, Тўғалоқ Мўлда, Абдулла Тўкай, Лоҳутий ва б. машҳур наомандлари тўғрисида кўплаб алабий-танқидий мақолалар ёзган. Шунингдек, Ғ.Ғ. «Кул-гичилик гўғрисида», «Юмор ва сати-ра», «Фольклорни ўрганайлпк» сингари мақолалар ҳам ёзиб, ҳажвий адабиётнинг жанр хусусиятларига доир қарашларини ўртага ташлаган, ўзбек халқининг бой оғзаки ижодини ўрганиш масалаларига жамоатчилик эътиборини қаратган.

Ғ.Ғ.нинг адабий меросида бадиий таржима катта ўрин тутди. У юқорида тилга олинган таржима асарларидан ташқари, У.Шекспирнинг «Отел-ло», «Қирол Лир» трагедиялари, Ўрдубудийнинг «Беш сўмдик келин», Н.Ҳикматнинг «Бир севги аф-сонаси» пьесалари, М. Козимийнинг «Кўрқинчли Техрон» романи, шунингдек, Пушкин, Лермонтов, Некрасов ва Т.Шевченко асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Тошкентдаги метро бекатларгдан бири, маданият ва истироҳат боғи (2003 й.да ушбу боғда унга хайкал ўрнатилди.

хайкалтарош Ж.Миртожнев). наш-риёт-матбаа ижодий уйи. Кўкон адабиёт музейи, гулистон давлат ун-тгг Ғ.Ғ. номи билан аталади. «Шум бола». «Нетай». «Менинг ўғригина болам». «Афанди ўлмайдиган бўлгт» асардари асоеида театр спектакллари ва кино-фильмлар яратилган. 2003 й.да шоир туғилган куннинг 100 йиллиги кенг нишонланди. Вас)отидан сўнт «Буюк хизматлари учун» ордеги билан мукофотданган (2000).

Ас: Мукамал асар гар тўплами (12 ж.лн). 1 — 10-ж.лар. Т. Сайланма. Т. 2003.

Ад.: Мамажонов С. Шоир ва замонавийлик. Мамажонов С. Ғафур Ғулом прозаси; Т. Ғафур Ғуломнинг лирик поэзияси. Т. 1966: Мамажонов С. Услугу жоллари. Т. 1972: Акбаров А., Ғсфур Гулам, Г.. 1975: кар и м о в Н.. Ғафур Ғулом поэзияси. Т. 2003: Назаров Б., Ғафур Ғулом олами. Т. 2003: Ғафур Ғулом амонлошлари хотирасида. «И.. 2003; Сафаров ().. Замонлошлар гонгинингчарокдарн. Ғ>\хоро. 2003: Ғафур Ғулом Лндижонла, Аплкжон. 2003.

Наим Каримов.

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ — Ўзбекистон матбуот ва ах-борот агентлиги гизимига қиради. Ўздавнашрни н г алабий-бадиий бўлимлари негизда 1957 й. Адабиёт ва санъат нашриёти номн билан ташкил этилган. 1964—66 й.ларла ушбу нашриёт «Тошкент» балниг адабиёт нашриёти, 1966 п.дан эса Ғафур Ғулом номидаги Аллбнёт ва санъат нашриёти деб номланганг. 2002 й. 10 апр.дан «Ёзувчи» нашриёти (1990 й.дан фаолият кўсатган) ва Рангли босма фабрика билан бирлаштирилиб, Ғ.Ғ.н.н.м.и.у. танлчил лтглан. асосий фаолият йўналишиш мумтоз, ҳоз. замон ва жаҳон адабиёти намуналари, болалар адабиёти, оммабоп ва санъатга оид турли китоб ва альбомлар, рисоалар, дарсликлар, бук. тет ва ггла-катлар чоп этишдан иборат.

Нашриётда Алишер Навоийнинг 15 ж.ли асарлари, Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асари. Машраб, Бедил, Бобур. нодира, Увайсий, Фуркат каби ўзбек мумтоҳ шоирларининг. Абдул.та қодирий. Чўлион, Фитрат, Усмон носир. Ғафур Ғулом, Ойбек, Мирте-мир, Эркнн Воҳидов. Абдулла Ори-пов каби ёзувчи ва шоирларнинг асарлари чоп этилган.

Китоб графнкаси мактабини яратган рассомлар: И.Кириакиди, А.Бобров, А.Мамажонов. Д.Цирин, М.Кагаров ва б. аъбтом. плакат, буклетлар ва турли алабиётларни бадиғгй томонлан бе.зашда граод қатггашган. Ғ.Ғ.н.н.-м.и.у. 2004 и.да 130 номда 2120 минг нусхада китоб нашр этган.

Назира Жўраева.

ҒАФУРБЕКОВ Тўхтасин Ботирович (1939.7.5. Фарғона) — музикашунос олгтм. Ўзбекисгонла хизмат кўрсатган санъат арбоби (1989), санъатшунослик фанлари д-ри (1990), проф. (1989). Тошкент консерваториясини тугатган (1969). *Санъатушунослик институ-нитл* илмий ходим (1967-73), дирректор (1992—98). бош илмнй ходпх, (1998 и. дан). аини пайтда Ўзбекистон консерваториясида концертмеиетер (1961—69), ўкитувчи (1966 й.дан), кафедра (1983-90 ва 2003 й.дан). гор (1989—92). Илмий фаолияги ўзбек мил.тни музика санъатгг ҳамда Ғарб композиторлпк ижоднёти, жумладан. музикаий орггентализм масалаларига бағишланган. *Бастакорлик* назариясига катта хисса қўшган. Махсус дарслпк (мас, «Ўзбек муспқасгг гарггхи». Т., 1981 ва б.). ўқув қўлланмалари, луғатларнн нашрга танёрлаган. Бир неча халқор иг\чгй анжуман қатнаш-чисм ва тапичплэт-чиларггдан. Тадки-қот.тарп Ғвропа ва Осиё мамлакатларида нашр этилган.

ҒАФУРЖОН ҚИЗИҚ Мамаюсупов (1892, Учқурғон тумани Қайқи қиш-логи — 1965, Наманган) — халқ қизикчиси. Отаси Мамаюсуф Мама-юнусов ашулачи ва аскиячи ўтган. 15 ёшидан Нормат

оғиз тўдасида қизикчилик қилган. 1911—15 й.лар Анди-жонда Рустам сурнайчи тўдасида, 1918—20-й.лар бошқа турли тўдаларда фаолият кўрсатган. 1923 й.дан Наманганда халқ комедияларида кулги-ли, характерли образлар яратган, баъ-зан аёллар ролини ўйнаган, дор устида ҳам қизикчилик қилган. Чуст (1931—33), Наманган (1938-39) театрларида доирачи бўлган. Аъзам қизик, *Ориф гармон*, *Иброҳим қизик*, *Ака Бухор*, Тўра қизикчилар билан ҳамкорликда ишлаган.

ҒАФУРОВ Ашир (1876-1941) - ёғоч ўймакори, наққош. Ғ. ижодида ислимий нақш, чока пардозни кенг қўллаган, заминни чекма усулида бе.заган; дилали ўйма эшик ва дарвозалар устаси сифатида танилган. Ўзбекистон халқ хўжалиги кўрғазмаси (хоз. Бадийй кўрғазмалар дирекцияси биноси)га 2 табақали эшикни тайёрлашда қатнашган, эшик дилалари ва атрофидаги ҳошия нақшларни ишлаган (на-қшлар орасида имзоси бор).

ҒАФУРОВ Вали Ғафурович (1913. 27.10. — Тошкент - 1987.27.5) - гидрогеолог олим. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1974). Геол.-минералогия фанлари д-ри (1964), проф. (1968). Ўрта Осиё политехника ин-тини тугатган (1936). Ўзбекистон ФАнинг лаб. мудири (1940—43). Ўзбекистон ФАнинг геология ин-ти ди-ректори (1944—47). Ўрта Осиё ун-тининг доценти (1948—57). Ўзбек гид-рогеология трести раҳбари (1957—64), «Гидроингео» ин-ти сел бўйича лаб. мудири (1964—1965), Андижон пахтачилик ин-ти гидрогеология кафедраси мудири (1965—67). Тошкент к.х. институти тупроқшунослик кафедрасининг проф. (1967—75). Ўзбекистон ФАнинг сейсмология ин-ти катта илмий ходими (1975), муҳандислик сейсмология лаб.нинг мудири (1976 дан). Илмий ишлари гидрогеология, муҳандислик геол.си ва сейсмологияга бағишланган.

Ас: Вопросы орошения целинных земель Голодной степи, Т., 1968.

ҒАФУРОВ Иброҳим (1937.27.12, Тошкент) — адабиётшунос олим, таржимон. Филол. фанлари номзоди (1973). Адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир (1963), бўлим мудир, бош муҳаррир ўринбосари (1970—82). «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газ.да бош муҳаррир ўринбосари (1982—95). «Миллий тикланиш» демократик партияси раисининг биринчи ўрин-босари (1995), «Миллий тикланиш» газ. бош муҳаррири (1995 й.дан), партия МК раиси (1996 — 2004). Ғ.нинг илмий фаолияти адабиётшунослик ва адабий танқиднинг муҳим масалаларига бағишланган. Асарларида бадииятда ҳаққонийлик, инсонийлик, адолат, миллий ўзига хослик ва ҳолислик принципларининг намоён бўлиши ҳодисалари таҳлил қилинган.

Ғ.М.Достоевский («Жиноят ва жазо», «Телба», «Қиморбоз»), Э.Хе-мингуэй («Чол ва денгиз», «Алви-до, қурол»), Ч.Айтматов («Қиёмат», «Чингизхоннинг оқ булут»), Ги де Мопассан («Азизим»), Нозим Ҳикмат («Сурур») романларини, ҳинд илоҳий китоби «Панчатантра»ни, Конфуций ҳикматларини ва б. асарларни ўзбек тилига таржима қилган. «Ғафур Ғулом» (1983), «Мақ-суд Шайхзода» (1987), «Зулфия» (1985), «Бобораҳим Машраб» (1984) ҳужжатли фильмлари сценарийси муаллифи. Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1989). «Дўстлик» ордени билан мукофотланган (1995). 1-, 2- чақи-риқ Ўзбекистон Олий Мажлис депутати.

Ас: Гўзалликнинг олмос қирралари, Т. 1963; Жозиба, Т. 1970; Ёнар суз. Т. 1973; Ям-яшил дарахт, Т. 1975; Прозанинг шоири, Т. 1981; Лириканинг юраги, Т. 1983; Илтижо, Т. 1991; Дил эркинлиги, Т. 1998.

ҒАФУРОВ Маҳмуджон (1917.20.10 — Тошкент — 2000.5.1) — хонанда (тенор), актёр. Ўзбекистон халқ артисти (1950). 1939 й.дан Муқимий театрида актёрхонанда. шунингдек, Навоий театри

яккаҳон хонандаси (1951 — 53). Муқимий театр-рида саҳналаштирилган мусикали драмаларда Тохир (Т.Жалилов, «То-хир ва Зухра»), Алпомиш (Т.Жалилов, «Алпомиш»), Ҳайдар (Т.Жалилов, «Нурхон»), Субҳонқул (С.Бобоев, «Ватан ишқи»), Турсунали (М.Левиев, «Олтин кул») каби бош қахрамонлар образлари Ғ. ижросида ўзининг ҳаётга талқинини топган. Навоий театрида Қодир (Т.Содиқов, Р.Глизэр, «Гулсара»), Фарҳод (Г.Мушель, Ю.Ражабий «Фарҳод ва Ширин»), Қайс (Т.Со-диқов, Р.Глизэр, «Лайли ва Мажнун»), Тохир (Т.Жалилов, Б.Бровцин, «Тохир ва Зухра») ва б. партиядарда муваффақият қозонган. Кенг, тўла овоз соҳиби Ғ.нинг хонандалик услуби юқори драматик маҳорат, хис-туйғуларга бой, ёрқин ижро, яхлит бадиий образлари билан ажралиб туради. 1960—70 й.ларда Ғ. ижодининг бошқа янги қирралари Шайх (Т. Тўла; И.Ақбаров, «Қизбулоқ»), Ҳотам Солиев (З.Фатхуллин; И.Ақбаров, «Кумуш тўй») каби характерли ролларда намоён бўлди. Айни пайтда Ғ. оперетта устаси сифатида ҳам танилган: Петро (Н.Ли-сенко, «Полтавалик Наталка»), ражами (И.Кальман, «Баядера») ва б. Ғафуров Навоий, Машраб, Муқимий, Фуркат, Махтумқули ғазаллари билан айтиладиган мумтоз кўшиқларнинг моҳир ижрочиси. «Меҳнат шухрати» ордени билан мукофотланган (1998).

ҒАФУРОВ Шамсуддин (1883 - Самарқанд — 1963) — меъмор, ганчкор уста. Хунарни отаси уста Ғафур билан бирга ишлаб ўрганган; уста Саъдулла, уста Абдуқодирлар билан бирга ишлаб малакасини оширган. Калонгаров уйи (1894), Боги Баланд масжиди (1900), Хўжа Нисбатдор масжиди (1901), Шайбонийхон масжиди, Хушвақтбой уйи (Самарқанд вилоятида) ва б.ни безашда қатнашган. Давлат ва хусу-сий уйлар қурилишида иштирок этиб, уларни ганч ўймакорлиги б-н безади: Навоий номидаги адабиёт музейи биноси (1940), Муқимий театри (1942—43), Навоий

театри (1947) ва бошқалар. Ғ. *Шердор-мад-раса* токиларини тиклашда (1926), *Улуғбек мадрасасининг* шим.-шарқий минораси муқарнаслари (1932), *Тилла-кори мадраса*, *Шоҳизинда* ан-самбли (1934—45), *Амир Темур мақ-бараси* (1943—45), Шахрисабздаги *Кўк гумбаз масжиди*, *Гумбази Сайидон* (1954—55) ва б. меъморий обидаларни таъмирлашда фаол иштирок этган. У ʻяратган улги, ахта, андазалар ва ишларидан намуналар республика музейларида сақланади.

ҒАҒУРОВА Дилбархон (1940.15.1, Марғилон ш.) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Фарғ-она пед. институтини тугатган (1969). 1960 й.дан Марғилон ш.даги 12-, 1-мактабларда, 5-интернат мактабда бошлангич синф, 1964—99 й.ларда 1-мактабда она тили ва адабиёт ўқитувчиси.

ҒИЁСИДДИН БОЛБОН, Улуғхон — *гуломлар* сулоласидан бўлган Дехли султони (1265 — 87). Дастлаб *Шамсиддин Элтутмишининг* кули (ғуломи) бўлган, сўнгра иқтидорли саркарда даражасига кўтарилган. 1246—65 й.ларда султон Носириддин Маҳмуд даврида амалда ҳокимиятни бошқарган. Ауд, Бенгалия ва Пан-жоб ноиблари устидан ғалаба қозониб Шим. Ҳиндистоннинг бутун худудини ўз ҳукмронлиги остига олган. Кўшининг жанговарлик салоҳиятини оширган. Ҳарбий хизмат мажбуриятини ўтамаган кўплаб заминдорларнинг мулкларини тортиб олган, бу билан ерларни давлат ихтиёрига ўтишини мустаҳкамлаган. Халқхаракатларини бешафкат бостирган. 1286 й. Панжобга бостириб кирган мўғулларни қувиб юборган ва давлатнинг шим.-ғарбий чегараларини кўплаб қалъалар қурдириш йўли билан мустаҳкамлаган.

ҒИЁСИДДИН ЖАМШИД - к. Коший.

ҒИЁСИДДИН ПИРШОҲ (? -1229)

— *Муҳаммад* Хоразмшоҳнинг ўғли. *Жалолиддин Мангубердининг* укаси. 1217 й. Хоразмшоҳ Ғ.П.га Кермон, Кеш ва Макрон вилоятларини берган. Ғ.П. давлати худудига мўғуллар 10 минг отлик кўшин билан ҳужум қилганда у қаршилиқ кўрсатмай Ирокни талон-тарож этилишига йўл қўйиб берган. Мўғуллар кетгандан сўнг, уларнинг ўрнига маҳаллий туркий амирлар мамлакатни ғорат қила бошлаганлар. Ғ.П. уларни тин-читиш учун турли ҳарбий даражалар бера бошлаган: амирни малик, маликни эса хон даражасига кўтарган. Ғ.П. давлат ишларига лаёқатсиз бўлиб, бу иш билан онаси Баклуё шугулланган, шу сабабли у *Туркон хотун* каби Худованди Жаҳон лақабини олган. Райят салтанатдаги бебошлиқ, адолатсизликдан норози эди. Жалолиддин Ҳиндистондан қайтгач, булар барҳам топган.

Ғ.П. Жалолиддиннинг Грузияга қилган юришида (1225) қатнашиб кўшиннинг сўл қанотини бошқарган. 1227 й. мўғулларнинг Байжу нўён, Тайнал нўён ва б. раҳбарлигидаги қушини билан Исфаҳон яқинида бўлган жангда Ғ.П. хиёнаткорона равишда ўзига тегишли аскарлар ва Жалолиддиннинг Жаҳон Паҳлавон элчи бошчилигидаги ҳарбий қисми билан жанг майдонини тарк этган. Ғ.П. Ҳузистонга йўл олиб, у ердан халифага элчи юбориб акасини тарк этгани, халифаликка кўшни бўлиб яшамоқчилигини билдирган. Ҳузистондан Аламут, сўнг Кермонга Бароқ хожиб ҳузурига қочган. Бароқ зўрлик билан Ғ.П.нинг онасига уйланган, бир оздан кейин уларни ўзига нисбатан суикасд қилишда айб-лаб онасини, вазир Карим аш-Шарқ ва Жаҳон Паҳлавон элчини қатл эттирган, Ғ.П.ни эса, қалъага қамаб қўйган.

Фахриддин Ҳасанов.

ҒИЁСИДДИН ТУҒЛОҚ - *Дехли султонлиги* ҳукмдори (1320—25). Туғлоқийлар сулоласи асосчиси. Хи.тжийлар сулоласи вакили. Аловуддин

Хил-жий ҳукмронлиги даври (1296—1316) да мўгуллар билан муваффақиятли кураш олиб борган. Сарой амалдорларининг султон носируддин Хисравшоҳга қарши фит-наси натижасида тахтга ўтирган. Мулкдорларни ўз томонига ағдариб олиш мақсадида аловуддин томонидан тортиб олинган ерларни эгаларига қайтарган. Хилжийлар сулоласининг сўнгги вакилларининг ўзаро курашлари натижасида заифлашган давлат ҳокимиятини мустақамлаган, солиқларни йўлга қўйган. Суғориш иншоотлари барпо этиш билан қ.х.нинг ривожланишига имкон берган.

ГИЖДУВОН — Бухоро вилояти *Гиж-дувон туманидат* шаҳар (1972 й. дан), туман маркази. Бухоро ш.дан 49 км шим.-шарқда, Бухоро воҳасининг юқори қисмида жойлашган. Яқин т.й. станцияси — Қизилтепа (17 км). аҳолиси 38,6 минг киши (2003). Ғ. топонимининг келиб чиқиши ҳақида маҳаллий аҳоли орасида турли ривоятлар мавжуд. Шулардан «Киш тувон» («киш» тожикча экин экувчи, «ту-вон» — манзил), яъни экин экадиган деҳқонлар манзили ёки «Ғужудехон» — кўп кишлоқлардан ташкил топган жой маъносида изоҳлайдилар. Шаҳар ҳудуди ва унинг атрофи қад.дан деҳқончилик ривожланган ҳудуд ҳисобланган.

Ғ. манбаларда кишлоқ сифатида 10-а. лардан бошлаб тилга олинади. 15—18-а. ларда Гиждувон беклигининг маркази бўлган. Подшо Россияси мустамлакачилиги даврида ҳам Ғ. йирик иқтисодий-ижтимоий марказлардан ҳисобланган. 19-а. охири — 20-а. бошларида Ғ да 15 та масжид, 55 хусу-сий мактаб ва мадраса, 3 та ҳаммом, 300 дан ортиқ савдо дўконлари, 24 жувозхона фаолият кўрсатган. Шаҳарда пахта тозалаш, мева-сабзавот кон-серва, ғишт, пиво ва яхна ичимликлар з-длари, «Бухоротекс» тўқи-мачилик корхонаси, МТП, автокорхоналар, қурилиш ташкилотлари, гилам тўқиш, пойабзал ф-калари, миллий кулолчилик, қандолатпазлик,

кулолчилик, новвойхоналар. деҳқон бозори, маданий савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. Ғ. Буюк ипак йўли яқинида жойлашганлигидан \ унар-мандчилик қадимдан ривожланган. Шаҳар кулолчилик. темирчилик, заргарлик, каштачилик буюмлари. ҳолвапазлик маҳсудотлари билан машхур.

Умумий таълим мактаблари. linee, қурилиш ва тиббиёт касб-ҳунар коллежлари. туман марказин кугубхонаси, маданият уйлари, клуб муассасалари, маданият ва истироҳат боғи. музейлар бор. Стадион. спорт саройи ва б. спорт иншоотлари фаолият кўрсатади. Туман марказий касалхонаси, поликлиника, аеллар консултацияси. дорихона ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади.

Ғ. муҳим транспорт йўллари ёқасида жойлашган. Бухоро ва вилоятнинг бошқа йирик шаҳарларига автобуслар қатнайди. Шаҳарла 10 дан зиёд тарихий меъморий обидалар бор. Шулардап Абдуҳолик Гижлувоний масжиди ва макбараси (12-а.). Улуг-бек мадрасасн (1432 — 33). Тошмасжид ва Деҳқонобод хоиақоси (15—16-а.лар), Хожа Соктаре масжиди (17-а.), Чорсу масжиди ва б. машхур.

Исроил Назаров. Умар Рашидов.

ГИЖДУВОН ЖАНГИ - *Убайдуллахон, Бобур* ва Эрон қизилбошлилари қўшини ўртасида бўлган жанг (1512 й. 24 нояб.). *Кўши Мшик* ждагшаш гала-балан кейин Убайдуллахон Бухоро ва Самарқандни эгаллайди. Бироқ, Эрон шохн Исмопл I Сафавий юборган Нажми Сонпй бошчилн-гидаги 60 минг кишилик сафавийлар қўшинига суянган Бобур 1512 й. кузида Ғузор ва Қаршини эгалдапди (қ. *Қарши мудофааси*).

Наж.ми Соний қўшини бу паптда Гиждунонни қамал қплишга киришади. Убайдуллахон ва Жонибек Султон Карманага. Кўчкунчихон ва темур Султон Миёнқолга чекиниб. хал қилувчи жангга тайёргарлик қуришган. Туркистон ш.дап етиб келган Убайдуллахоннинг пири ва устози Мир Араб унга жанг ол-

дидан кўрсат-малар бериб ва қўшинини рухланги-риб, Ғиждувон устига бошлайди. Султонлар қўшини етиб келмасдан олдин, Ғиждувондаги оз сонли мудо-фа-ачилар қалъадан чиқиб, лушман қўшини билан аҳён-аҳёнда жангга кириб туришган. Бироқ ҳарбий режани пухта амалга ошпрган Убайдуллахон ўзининг оз сонли ҳарбий дастаси билан ҳижрий 918 й. 3-рамазонда якшанба куни (1512 й. 24 нояб.) да Ғиждувон яқинидаги Заронгари кишлоғида Нажми Соний қўшини устига тўсагдан хужум қилган. Ғ.ж.да Убайдуллахон бошчилигидаги қўшини Нажми Соний ва Бобур раҳбарлигидаги ҳарбий кучларни «тўлғама» усулида енгган. Нажми Соний ҳагто кийимини кийишга ҳам улгурмай отта ўтириб қочаётганида Убайдуллахон жангчилари томонидан ўраб олинган ва ўлдирилган. Бобур эса Хуросонга кетишга мажбур бўлади. Кўп сонли қизилбошлилар қушпнидан (тахм. 60 минг киши) фақат оз сонли шиаларгина Эронга қайтишган.

Манба: Ҳасанхожа Нисорий. Музаққир ахбоб, Т.. 1993: Захирддин Муҳаммад Бобур, Бобурнома. Т.. 2002.

Ад.: История Ўзбекистана (XVI — первая половина XIX века) т.3, Т.. 1993.

Қаҳрамон Ражабов.

ҒИЖДУВОН ТУМАНИ - *Бухоро вилоятидаги* туман. Вилоятнинг шим.-шарқий чеккасида жойлашган. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган.: 1935 — 38 й.ларда Акмал Икромов тумани номи билан юритилган. Шим.. шарқ ва жан.-шарқдан Навоий вилоятининг Кони-мех, Кармапа. жан.дан Вобкент, ғарбдан Шофиркон туманлари билан чегарадош. Майд. 3,94 минг км². Ахрлиси 239 минг киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Ғиждувон). 1 шаҳарча (Зафаробол), 14 кишлоқ фуқаролари нинши (Армечан. Бук-тарой. Ғовшун, Зарангари. Кўкча. Позалари. Районобод, Соктари. Сарвари. Сармижон, Улфатбиби. Файзул.та Юпу-сов. Фиришкент. қорахони) бор. Маркази — *Ғиждувон* ш.

Т а б и а т и . Туман хулудиннг ер юзаси ғарбга пасайиб борувчи текис-лпқдан иборат. Шим. қатта қисмини Қизилкум чўли эгаллаган. Шим ва шим.-шарқда Қоратоғ тизмасининг ғарбий чеккалари жойлашган. Шўр-кўл сув омбори агрофи тўлқинсимон плато. қирлардан, Зафаробод шаҳарчаси чеккалари емирилган паст тоғлардан иборат. Энг баланл жоилари 485—505 м (Кўкча тоғи.та). Ғиждувон ш. атрофида бал. 240—248 м.

Ғ.т. нинг шим.-ғарбий қисмида жойлашган Оёқотима берк ботиғининг нисбий чуқурлиги 133 м бўлиб, унинг марказий қисми ташлама сувлардан ҳосил бўлган Оёқотима кўлидан иборат.

Иклими субтропик белгиларга эга бўлган кескин континентал чўл iklimи. Январнинг ўртача т-раси 0°, — Ғ, июлники 26—28°. Энг паст т-ра —25° (1969, 1984), энг юқори т-ра 45° (Қумликлардаги очик жойларда 60—70°). Йилига 130—150 мм ёғин тушади (асосан, қиш ва баҳор ойла-рида ёғади). Ёзи қуруқ ва узок давом этади. Вегетация даври 200—210 кун. Туман Зарафшон дарёсидан чиқарилган Султонобод, Жилвон, Қалқон-руд, Пирмаст ариқлари, Аму-Бухоро машина канали системасидаги тар-моқлар орқали сув б-н таъминланади. Шўркўл канали ўтказилиши туфайли Қутчи, Жилвон мавзеларида янги ерлар ўзлаштирилди.

Тупроғи суғориладиган ерларда ўтлоқи-воҳа ва тақирли воҳа тупроқлар. Чўл зонасида эса сур-қўнғир, чўл-қумли, тақирсимон шўрхоқ туп-роқлар тарқалган. Орасида тақир туп-роқлар ва тақирлар ҳам учрайди. Ўсим-лик ва ҳайвонот дунёси воҳа ва чўл зонаси-га хос. Чўлда илоқ, арпагон, ялтирбош, черкез, қаррак, окпечак, шувок, селин, сассикковрак, аччик-мия, шўра, партак, сингрин, қўн-ғирбош, донашўр, ок жангал, юлғун, кандим, қора саксовул; сувга яқин ерларда қамиш, кўга, бўйра қамиш (эриантус), юлғун кўп. Ёввойи ҳайвонлардан жайран, қарсоқ тулки, чиябўри, толай қуёни; юмронқозик ва

б.; судралиб юрувчилардан бўғма илон, кўлбор илон (гюрза), эчке-мар, калтаке-сак, агама, тошбақа, дашт типратикани; кушлардан қора каптар, тувалок, каклик, зарафшон қирғовули, бургут, қора бовур, оқ бовур, бизгалдоқ учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, қозок, украин, татар, бошқирд, туркман, ар-ман, озарбайжон, белорус ва б. мил-лат вакиллари ҳам яшайди. Ахрлининг ўртача зичлиги 1 км2 га 60,8 киши. Шаҳар аҳолиси 43,6 минг киши, кишлоқ аҳолиси 195,4 минг киши (2005).

Хўжалиги. Туманда пахта тозалаш, пиво ва яхна ичимликлар, мева-сабзавот консерва з-длари, «Бухоротекс» тўқимачилик корхонаси, автокорхоналар, қурилиш ташкилотлари, МТП, гилам тўқиш, пойабзал ф-калари, миллий кулолчилик, қан-долатпазлик, нон цехлари, деҳқон бозори, маданий, савдо ва маиший хизмат кўрсатиш шохб-чалари мавжуд. Туманда хунармандчилик (бешиксоз-лик, кулолчилик, темирчилик, каш-тачилик, заргарлик, кулчапазлик, ҳолвапазлик ва б.) қадимдан ривож-ланган.

Қ.х.да пахтачилик ва ғаллачилик асосий урин тутади, чорвачилик, сабзавотчилик тармоқлари ҳам му-химдир. Суғориладиган 22,1 минг га ернинг 10,8 минг гектарига пахта, 7,2 минг гектарига дон, 3,1 минг гектарига ем-хашак экинлари, шунинг-дек, картошка, сабзавот ҳам экилади. Ғиждувон ўрмон хўжалиги (майд.28,5 минг га) ташкил қилинган (1980 й.дан). У Ғиждувон, Мингчинор, Шўркўл, Ўртачўл бўлимларидан иборат: 2,2 минг гектари ўрмонзор, 27 гектари мевали боғ, бодомзор, 12 гек-тари тоқзор, 41 гектари плантация. Қолган ерлари — яйлов. Ширкат, де-ҳқон, фермер хўжаликлари бор. Туман жамоа ва шахсий хўжаликлари-да 2,2 минг қорамол (шу жумладан, 741 сигир), 3,5 мингдан зиёд қўй ва эчки, 13,6 минг парранда боқилади (2004).

Ғ.т.да 66 умумий таълим мактаби,

лицей, 5 касб-хунар коллежи ва ўқув муассасалари фаолият курсатади. Туман марказий кутубхонаси ва унинг 55 та тармоғи (345,4 минг нусха асар), 21 клуб муассасаси, маданият уйла-ри, маданият ва истироҳат боғи, му-зейлар бор. 35 спорт иншооти (шу жумладан, 5 стадион, 2 спорт са-ройи, теннис корти, спорт заллари спорт майдончалари ва б.) мавжуд. 3 касалхона, 2 поликлиника, стоматолог-ия поликлиникаси, 4 ҳудудий поликлиника, кишлоқ врачлик амбула-торияси, 50 кишлоқ врачлик пункти, 15 фельдшер-акушерлик пункти, 2 диспансер, аёллар консултацияси, дорихоналар, 2 соғломлаштириш мас-кани аҳолига хизмат курсатади.

Тошкент—Бухоро—Туркманобод халқаро автомобиль йўли, Бухоро—Тошкент т.й. туман ҳудудидан ўтган. Туман марказидан Бухоро ва вилоят-нинг бошқа шаҳарларига автобуслар катнайди.

Ғ.т.да Абдуҳолик Ғиждувоний мас-жиди ва макбараси (12-а.), Улуғбек мадрасаси (1432—33), Тошмасжид ва Деҳқонобод хонақоси (15—16-а.лар), Хожа Соктари масжиди (17-а.), Чор-су масжиди ва б. қадимий меъморий ёд-горликлар сақланиб қолган. 1931 й.дан «Ғиждувон ҳаёти» газ. чоп эти-лади.

Исроил Назаров, Худойназар Тошев.

ҒИЖДУВОНИЙ - қ. *Абдуҳолик Ғиждувоний.*

ҒИЖЖАК — торликамонли мусиқа чолғуси. Ўзбек, тожик, уйғур, қорақалпоқ, туркманларда ҳамда камон. ке-манча номи билан озарбайжон, арман, грузин, эрон, турк ва б. Шарқ халқларида кенг тарқалган. Ўрта аср мусиқа рисо-лаларида баён этилган ривоятларга қўра уни (ғипчак номи б-н) Форобий яратган, Ибн Сино дастлабки 2 торини квартага сохтаган, Қулмуҳаммад Удий эса Ғ.ка 3-тор-

ни қўшган. Унгача 2 симли Ғ.да ипакдан эшилган ёки симли акс-садо берувчи торлар сони 8—11 тагача бўлган.

Ғ.нинг юмалоқ чўмчисимон косаси олдин ковок, кокос ёнғоғидан, ҳозирда ёғоч (тут, ёнғоқ) ғўлачасидан ўйиб ясалади ва косаси оғзига тери ёки пуфак тортилади. Парда-сиз дастасининг бир учига кулоқлар ўрнатилади, бир учи эса косахона устига жойлашади. Даста билан косахонанинг умумий уз. 550—900 мм атро-фида. Ҳозирда Ғ.нинг торлар сони 3—4 бўлиб, кварта-квинтага созланади. Улар дастанинг юқори қисмида жойлашган шайтон харак ва косахона устидаги харакка ётқизилади. Умумий диапозони 4 октавадан ортик. Ғ.нинг инсон овозига яқин, нозик ва дардли товуши, кочиримларга бой, хонақоий ижро услуби туфайли миллий мумтоз мусика ансамблларида асосий ўрин тутати. Навийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида айтилишича, Ғ.ни чала билиш барча сарой созан далари учун шарт бўлган. Ўрта асрда *Алижон Ғижжакий*, Хўжа Ўзбек Ғижжакий каби санъаткорлар машхур бўлган.

Ўзбекистонда Ғ. Ижрочилигининг ўзига хос услублари, асосан, Андижон, Бухоро ва Хоразм анъанавий мактаблари орқали намоён бўлган. Фарғона водийси хофизлик санъати ҳамда сурнай ижрочилик анъаналари таъсирида шаклланган Андижон мактаби (Т.Жалилов, Ғ.Ҳожикулов, Э.Рўзиев, Ю.Юсупов ва б.) майда ургу (акцент)лар, куй тузилмаларини узмасдан чалиш йўллари, сурнайга хос кочиримлар сингдирилганлиги б-н ажралиб туради. К. Жабборов, Ғ.Тошматов, М.Ниёзов, М.Муҳаммедов ижросида «Сурнай Ироғи», «Ўйин Муножоти», «Дугоҳи Ҳусайний» ҳамда «Кезарман» (Ғ.Тошма-тов), «Гул мавсуми» (ров) каби Ғ. куйлари машхур. Маҳаллий мусика анъаналари (ай-никса, Шашмақом йўллари) неги-зида қарор топган Бухоро мактабига Ғ.нинг худди титраётган камонни юргизиб сада-лаши, ҳар бир пардани ўзида тўлқинлатиб (тебраниш) тезлашиши хос. Бухоро Ғ.чилик мактаби намо-яндаларидан Ҳайдарқул Қоровулбеги (Бухоро амир-

лари саройларида хизмат қилган), 20-а. да Аминжон исматов, Само Воҳидов, Ҳикмат Неъматов, Ўлмас *Расулов* нар ижросида «Сурнай Ироғи», «Баҳри тавил», «Камон уфари», «Зулайхо», «Ноз» (Ў.Расулов) каби намуналари оммалашган. Хоразм мактаби ижро услуби шиддат, камонни ургу билан тортиш, айни пайтда юмшоқ тўлқинлатиш билан ажралиб туради. Мазкур мактаб вакилларида Патак-ғижжакчи (машхур Суяв-бахши дас~ тасида фаолият кўрсатган, 19-а.), Абдулла Мижана, Матёкуб *Харра-тов*, Олланазар Ҳасанов, Ҳасанбой Атаевлар талқинида *Хоразм мақомла-*шнинг чолғу йўллари, сурнай йўллари, шунингдек, «Аликамбар», «Қалабанди», «Харротий» (М.Харра-тов), «Геч полвон» сингари куйлар машхур.

Ғ. якканавоз чолғу, айни пайтда жўрнавоз соз сифатида ҳам кенг қўлланилмоқда. Туркман, қорақалпоқ, хоразм бахшилари (мас, *Р.Муродов*), Андижонда Т.Жалилов, Ғ.Ҳожикулов, С.Тўхтасиновлар ўзига хос жўрнавозлик йўлларини яратишган, 1970 й. лардан бошлаб Ғ.ни якканавоз ва миллий чолғу ансамбли таркибида алоҳида кўрсатиш, унда ўзига хос куй тузилмаларини бадиҳа тарзида чалиш усуллари Абдухошим *Исмоилов*, А.Да-даев ва б. ижросида оммалашган. замонавий техника воситалари (пицикато, қиска чўзимли товушларни ишлатиш йўллари) кенг кириб келиб. полифония ва полимонодия хусусиятларидан фойдаланилмоқда.

Ғ.нинг косахонаси устидаги тери совуқ, нам шароитида чўкиб кети-ши, ингичка симларининг овози ноқислиги туфайли Ўзбекистон (айниқ-са. Андижон)да 19-а. охиридан Ғ. ўрнига анъанавий ансамбллар таркибида *скрипка* ишлатила бошлади. 1940-й.ларда Ғ.нинг ўзбек *халқ чол-ғулари оркестри*да ишлатилган альт, бас ва контрабас турлари яратилган. Мазкур оркестрлар таркибида Ғ.чилар гуруҳи худди *симфоник оркестрдаги* камонли созлар гуруҳи (скрипка, альт, виолончель, контрабас) каби

етакчилик қилади. Ҳозир халқ чолғу оркестрида Ғ.—бас ўрнига кўбиз-бас (ёки виолончель), Ғ.—контрабас ўрнига — контрабаснинг ўзи ишлатилади.

Ад.: Кароматов Ф., Узбекская инструментальная музика. Т., 1972; Вмзго Т., Музикальные инструменты! Средней Азии, М., 1980; То ш муҳа ме дов М., Ғижжак дарслиги, Т, 2005.

Ўлмас Расулов.

ҒИЖЖАҚДОШЛАР

Ғижжакнамолар қабиласига мансуб оила. Асосан, кўп йиллик илдиэпоия ўтлардан иборат. Ер юзида 2 туркумга кирадиган 100 га яқин тури тарқалган. Ўзбекистонда Ғ.нинг Ғижжак (Polatoşelop Г..) туркумига кирувчи 11 тури ўсади. Поялари шохланган. Барглари ингич-ка, қалами, наштарсимон, уз. 1,5 см дан 50 см гача. Гуллари майда, кўримсиз, 2 жинсли, гулқўрғони йўқ. Чангчи ва уруғчилари 4 тадан. Май—сент.да гуллаб мева беради. Меваси ёнғоқчасимон.

ҒИЖМАЛОС, ғичмалос — говзабондошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик. Бўйи 10—40 см, шохланган пояси тукчалар билан қопланган. Барглари тухумсимон, уч қисми тўмтоқ ёки ўткир кирралаи. Гуллари майда, гажак тўпгулга йиғилган, косача барги 2 мм, гул тожиси оқиш, майда, тож найчаси 2—3 мм. меваси 4 бўлакка ёнғоқча. Уруғи тухумсимон, усти ялтироқ, текис ёки сал ғадир-будир. Май—июнда гуллаб, июнь—июлда уруғлайди. Ўзбекистонда, асосан, Бухоро ва Қорақалпоғистонда тарқалган. Тошлоқжойларда ва тоғ ёнбағирларида ўсади. Экинлар орасида бегона ўт сифатида ҳам учрайди. Таркибида гелиотрин, лазиокарбин ва б. алкалоидлар бор. Захарли.

ҒИЗО, Ал-Ғизо, Ғизах — Мисрдаги шахар, Нил дарёси соҳилида, Қохира ш. яқинида жойлашган. Ғизо муҳофазасининг маъмурий маркази. Аҳолиси 2,2 млн. киши (1996). Транспорт

йўлларининг йирик чорраҳаси. Мамлакатнинг муҳим савдо (асосан, ғалла савдо-си) маркази. Тамаки, радиотехника ва машинасозлик саноати корхоналари мавжуд. Шаҳардан жан.-ғарбда дунёга машҳур кад. Миср эҳромлари — Хеопс (бал. 146,6 м), Хефрен, Микерин, шунингдек, Катта Сфинкс (ҳаммаси мил. ав. 3-минг йилликнинг 1-ярми) сақланган. Туризм ривожланган.

ҒИЗОЛАР, оҳулар -*қувушишоҳлилар* оиласига мансуб сут эмизувчилар уруғи. Уз. 85—170 см, яғринидан бал. 50—110 см, шохи эркаги ва урғочисида (жайраннинг урғочиси шохсиз) лирасимон, уз. 25—80 см. 12 (бошқа маълумотга қараганда 27 га яқин) тури бор. Африка, Ғарбий Осиё, Марказий, Ўрта ва Жан. Осиёда тарқалган. Чўл, дашт, ўрмон-дашт, текислик ва тоғли ҳудудларда (3.5 минг м баландликкача) яшайди. Ўзбекистонда 1 тур — *жайран* тарқалган. Ғ. сони камайиб кетган, бир қанча тури Табиатни муҳофаза қилиш халқаро иттифоқи Қизил китобига киритилган.

ҒИЛАЙЛИК — кўзнинг норасо ҳолати, бунда бир кўз қорачиғи кўрилайётган буюмга тўғри қараган, иккинчиси эса бурун томонга (яқинлашувчи Ғ.) ёки чеккага (узоклашувчи Ғ.) оғган бўлади. Функционал Ғ. ва фалажланиш ғилайлиги фарқ қилинади. Функционал Ғ.да кўз ташки мус-қуллари, уларнинг оптик аппарати ёки кўз тўр пардасининг функциялари бузилади. Кўпинча ёш болаларда уч-райди. Болаларда икки кўзнинг ҳамкорликда нормал ишлаш фаолияти 2—3 ёшидан бошлаб ривожланади. Шу даврда бола қаттиқ кўркса ёки қизамиқ, скарлатина, дифтерия, грипп каби оғир юқумли касалликлар билан касалланса ёки кўз нур синдириш фаолияти нормал ривожланмаса, функционал Ғ. пайдо бўлади. Уни дори-дармон, узок давом этадиган турли кўз машқлари ёки операция йўли билан даволаш мумкин. Функци-

ионал Ғ. да соғ кўз қўл билан беркитилса, ғилай кўз тўғри тура олади. Фалажланиш ғилайлигида эса соғ кўз қўл билан беркитилса, ғилай кўз шундайлигича тураверади, тўғрига қарай олмайди. Чунки унинг ташқи муқуллари шикастланган ёки мия қобиғи пардаларининг яллиғланиши натижасида бутунлай фалажланган бўлади. Бу Ғ.ни операция йўли билан даволаш қийин. Ғилай кўз доим яхши кўрмайди, чунки нур унинг кўз ичи сариқ доғида эмас, балки ўша қийшиқ кўз қорачиғи рўпарасидаги бошқа нуқтага тушади. Шунинг учун Ғ.ни қанча тез даволанса, шунча яхши. Биринчи нав-батда, бола кўзини текширтириб, кўзойнақ тақдириш керак. Сўнгра унинг кўриш қобилятини ўстириш учун соғ кўз беркитиб қўйиб, ғилай кўзга турли машқлар буюрилади. Булар фойда бермаса, операция қилинади. Ҳоз. микрохирургик йўл билан 2—3 яшар болалардаги Ғ. тuzатилмоқда.

ГИЛДИРАК — машина ва механизмларнинг айланма ҳаракатни узатиш ёки бошқа ҳаракатга ўзгартириб бериш учун хизмат қиладиган деталли. Гупчакка ўрнатилган диск ёки спи-цали чамбарак шаклига эга. Ғ. машина ёки механизм ўқида эркин айланиши еки унга маҳкамлаб ўрнатиб қўйилиши (ўқ билан бирга айланиши) мумкин.

Ғ. инсониятнинг илк кашфиётларидан бири. У тахм. мил. ав. 4 мин-гинчи йиллар ўргаларидан олдин маълум (Месопотамия). Суриладиган юк остига қўйиладиган ёғоч ғалтакмолани илк Ғ. деб ҳисоблаш мумкин. Дастлабки Ғ. тўғридан-тўғри ўққа ўрнатилган дискдан иборат бўлган. Мил. ав. 2 мингинчи йилларга келиб Ғ. анча такомиллашди: аввал спицали, кейинчалик гупчакли ва қайрилма гардишли Ғ.лар яратилди, кейинчалик Ғ. мустаҳкамлигини ошириш мақ-садида темирдан ясалган гардишлар қўллана бошланди. Дастлаб, Ғ. фақат пишиқ ёғочдан ясалган ва, асосан, *арава, чархпалак*; замбилғалтак (қ. *Замбия*)

учун ишлатилган. Ўзбекистон худудида Олтинтепа қад. шаҳар харобасидан топилган 4 Ғ.ли (тегарчикли) сопол араванинг мил. ав. 4—2-аларга оидлиги аниқланган. техника ривожланиб, *автомобиль, вело-сипед* ва *паровоз* пайдо бўлгач, шинали ва темир Ғ.лар ишлатила бошлади. Ғ. фақат транспорт воситаларининг ҳам таянчи, ҳам ҳаракатлантириш воситасигина бўлиб қолмай, балки кулличиликда, тегирмонлар, турбиналар, станоклар ва б.да ҳаракатни бир турдан иккинчи турга айлантириш ёки тезлигини ўзгартириш учун ҳам қўлланади (қ. *Тишли гилдирак*).

ГИРА-ШИРА — эрта тонг ёки шомда нарсалар аниқ кўринмайдиган («гира-шира кўринадиган») пайт. Куёш чиқишидан бир оз олдинроқ ёки куёш ботишидан бир оз кейинроқ юз беради. Ғ.-ш. оптик ходиса ҳисобланади. Ҳаво очиқ пайтларда Ғ.-ш. пайтида осмон гумбази четида билинар билинмас *шафақ* пайдо бўлади ва кучсизгина нур сочади. Ғ.-ш.нинг давомийлиги жойнинг географик кенглигига боғлиқ: эк-вагорга яқинлашган сари Ғ.-ш. вақти қисқариб боради.

Амалий мақсадлар учун Ғ.-ш. 3 даврга бўлинган: фуқаро, навигация ва астрономия Ғ.-ш.лиги даврлари. Фуқаро Ғ.-ш.лиги пайтида куёшнинг уфқдан пастлиги 7° дан ошмайди. Бундай пайтда чирокни ёқмасдан баъзи ишларни бажариш (мас, китоб ўқиш) мумкин. Нави-гация Ғ.-ш.лиги пайтида куёшнинг уфқдан пастлиги 12° гача бўлади. Бундай пайтда чирокни ёқмасдан ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Астроно-м и я Ғ.-ш.лиги пайтида куёшнинг уфқдан пастлиги 18° гачани ташкил қилади. Бундай пайтда ер юзига бутунлай қоронғилик тушиб, Ғ.-ш.лик хиёл билиниб туради. Метеорлар ва вулканик ходисалар билан боғлиқ баъзи ўзгаришлар туфайли атмосферанинг юқори қатламларида юз бериб турадиган хиралашиш ёки ёруғлашиш туфайли Ғ.-ш.нинг юқорида айтилган хусусиятла-

ри бир оз ўзгариши мумкин.

ФИРОТ, Фирқўк — «Гўрўғли» туркуми дostonларидаги афсонавий от образи. Дostonларда тасвирланиши-ча, Гўрўғлини эмизган байтал билан Хурсон кўлидан чикиб келган айғир («сув оти»)дан урғочи кулун туғилади. Гўрўғли бу кулунни тарбиялаб вояга етказди ва уч яшар бўлгач, Райхон арабнинг тулпорларидан насл олади. Натижада Ғ. туғилади. У етти кунлик бўлганида, онаси ўлади. Гўрўғли унга турли хайвонлар сунини бериб парваришлаб, тулпор килиб етиштиради. Ғ. — фантастик услубда яра-тилган образ. У гапга тушунади, зарур пайтда қахрамон (Гўрўғли) га йўл-йўриқ кўрсатади, эҳтиёт қилади, душманларни тишлаб, тепиб қайтаради. Қахрамон бошига кулфат тушганда ачинади, йиғлайди; ярадор бўлиб, устида беҳуш қолган эгасини беҳатар ерга элтади, кўриқлайди, у асирга тушиб қолса, элига хабар беради ва ҳ.к.

ФИРРОМ (спортда) — ўзбек кураши атамаларидан бири. Ғ. беллашув пайтида охириги огоҳлантиришда ишлатилади. Катта хатога йўл қўйган (ёки «дакки» жазосини олган ва кейин яна кўполликни амалга оширган) кураш-чига эълон қилинади ва бу унинг мағ-лубиятини билдиради.

ФИШТ — қурилиш материали; тўғри бурчакли параллелепипед кўринишидаги сунъий тош. Табиий ва сунъий (минерал) материаллардан тайёрланади. Хом ва пишиқ турларга бўлинади. Хом Ғ. табиий шароитда қурилади. Пишиқ Ғ. ни тайёрлашнинг «хўл» ва «ярим курук» усуллари бор. Оддий пишиқ Ғ. ни «хўл» усулда тайёрлаш учун соғтупрокдан лой тайёрланади, яхшилаб пишитилади, қолипланади, қурилади ва хумдонда пиширилади. «Ярим курук» усулга кўра, 8—10% намликдаги тупроқ мас-саси 120—150 кг/см² босим остида пўлат қолипларда махсус прессларда прессланади, кейин

1000° га яқин т-рада айланма ёки туннель хумдонларда пиширилади. Бу усул Ғ.нинг ўлчамлари аниқ ва шакли тўғри бўли-шини таъминлайди. Сиқилишга мус-таҳкамлик чегараси бўйича Ғ.лар 5 маркага бўлинади: 150; 125; 100; 75; 50. «Хўл» усул бўйича тайёрланган Ғ.нинг ҳажмий оғирлиги ўртача 1700 кг/м³ «ярим курук» усулда тайёрланган Ғ.ники эса 1900 кг/м³ ни ташкил этади. Ҳажмий оғирлиги 1400 кг/м³ дан кам бўлган енгил Ғ.лар ҳам бинокорликда кенг ишлатилади. сиқилишга мустаҳкамлик чегараси 50— 100 кг/см² ва ҳажмий оғирлиги 1000— 1400 кг/м³ бўлган Ғ.лар иморатларнинг юк кўтарувчи деворларини тиклашда қўлланади. Сиқилишга мустаҳкамлик чегараси 35—50 кг/см² ва ҳажмий оғирлиги 700—1000 кг/м³ бўлган енгил Ғ.лар оддий деворларда, иссиқ — совукни ўтказмайдиган (изоляция-он) материал сифатида ҳамда синчли биноларда синчлар орасини тўлдиришда ишлатилади. Ҳажмий оғирлиги 500—700 кг/м³ ва мустаҳкамлик чегараси паст (6—15 кг/см²) бўлган Ғ.лар қозон, қувур ва печларга қоplash учун қўлланади.

Ғ.ларнинг ковакли, кўп тешикли, кислотага, ўтга чидамли махсус хиллари мавжуд. Силикат Ғ.лар ҳам ишлаб чиқарилади. Силикат Ғ. тайёрлаш учун кварц қуми (92—95%), оҳак (5—8%) ва сув аралашмасидан иборат масса юкори босим ва т-ра остида автоклавларда котирилади. Силикат Ғ. сарғиш кулранг кўринишда бўлади. Унинг ҳажмий оғирлиги 1700— 1900 кг/м³ Бундай Ғ.лар фуқаро ва саноат биноларининг юк кўтарувчи деворлари ва устунларини тиклашда ишлатилади. Силикат Ғ.лар намга, юкори т-ра (500° дан ортик) га унча чидамли бўлмагани учун печь ва мўриларда, пойдевор ва цоколларда ишлатилмайди.

Қад. ўзбек миллий меъморлигида квадрат шаклидаги (24x24x5 см) «му-сулмон» Ғ.лар кенг расм бўлган. Ўзбекистонда 19-а. 2-ярмидан тўртбурчак шакли (28x13x7 см ва 37x23x9 см

ўлчамли) «николай» Ғ.лари ишлатилган. Ҳозир асосан 25x12x6,5 см ўлчамли ва бир яримтали (25x12x8,8 см) пишиқ Ғ. ишлатилади.

ҒИШТБАНД — 12-а. гидротехника иншооти — сув омборининг тош тўғони қолдиғи. Самарқанд вилояти Кат-тақўрғон туманидаги Жом кишлоғи яқинидан топиб текширилган. Бу ин-шоот аҳоли ўртасида Ғ. (ғиштдан қурилган тўғон) номи билан юритилиб, Зарафшон тоғ тизмаларининг ғарбий этакларидан оқиб тушадиган Омондарасойда қурилган. У йўнилган тоғ тошлари ва сувга чидамли махсус қурилиш қоришмаси билан ишланган. Иншоот сойнинг энг-тор жойига ўрнатилган бўлиб, тўғоннинг бал. 9 м, устки қисмининг уз. 24,5 м, асоси 10 м; қалинлиги юқорисида 5,5 м, асосида 9 м. Ғ.нинг сув тўпланадиган ички томони тик, ташқариси зинапоя шаклида. Ғ. туфайли ўз вақтида Омондарасой ичида чуқ. 9 м., уз. 700 м, эни иншоот олдида 25 м ва юқори — шарқий томонида 100 м катталиқдаги сув омбори ҳосил бўлган. Сойнинг қишки оқими ва баҳорги сел сувлари сув омборига тўпланиб. қарийб 300 минг куб метр ҳажмдаги сув жамғарилган. Ғ. иншооти туфайли Самарқанд ва Нахшаб (Қарши) оралиғидан ўтган кад. кар-вон йўли ёқасида мустаҳкам қалъа қад кўтарган. Қалъанинг харобалари ҳоз. вақтда Катта-тепа деб юритилади. У Ғ.дан 5 км ғарбда, Жом кишлоғи яқинида жойлашган. Жом кишлоғи атрофида 250—300 га ер майдони суғорилиб, обод этилган. Сув омборини лойқа босиш, ин-шоот эса нураш оқибатида ишдан чиққан.

ҒИШТЛИ МАСЖИД - Қўқондаги меъморий ёдгорлик (20-а. боши). Хонақоҳ ва айвондан иборат бўлиб, маҳаллий усталар томонидан пишиқ ғишдан қурилган. Айвон шифти ислимий нақшлар билан безатилган, қизил ва яшил ранглардан кўпроқ фойдаланилган. 12 та киррадор ёғоч устун (2 қатор)

юқориси ўзига хос турли шаклдаги нақшлар билан бега-тилган.

ҒОВАКЛИК, тоғ жинсларининг ғоваклиги — тоғ жинслари ичидаги бўшлиқ (ғовақлар, ёрик)лар йиғиндиси. Уларга суюқтик ва газлар жойлашади. Шаклига кўра ғовақлар пуфаксимон, каналсимон, ёриксимон, шохсимон бўлади. Ғ.нинг умумий, очиқ, ёпиқ турлари мавжуд. Умумий Ғ. тоғ жинслари ичидаги ҳамма ғовақлар йиғиндисиدير. О ч и к Ғ. — ўзаро туташган ғовақлар ҳажми. Ёпиқ Ғ. — ўзаро туташ бўлмаган, ёпиқ ғовақлар йиғиндисиدير. Нефть геол.сида фойдали ва динамик Ғ. фарқ қилинади. Фойдали Ғ. — суюқлик сизилаётган ғовақлар йиғиндиси. Д и - н а м и к Ғ. муайян босим ва т-рада тўйинтирадиган суюқлик ёки газлар ўтадиган Ғ.лар ҳажми, ҳар доим умумий Ғ.дан кичик бўлади. Ғ. ўлчами тоғ жинсларининг моддий таркиби билан узвий боғланган бўлиб, балчик. соф тупроқларда 80% гача; чўкинди тоғ жинслари (оҳақтош, доломит, қумтошлар)да 1% дан 35% гача; вул-каноген-чўкинди тоғ жинслари (туф-қумтошлар, туффитлар)да 5—20% чамаси, магматик тоғ жинсларида 5% дан кўп эмас. Чуқурлик ортган сари тоғ жинслари (айниқса. чўкинди тоғ жинслари) Ғ.лиги, одатда, камая боради ва катта чуқурликларда кам аҳамиятга эга. Ғ. тоғ жинсларининг физик хусусиятлари: мустаҳкамлик, сиқилиш имкония-ти, электрик ва б. пара-метрларини аниқлайди. Пайдо бўлишига кўра бирламчи ва иккиламчи Ғ. фарқланади. Бирламчи Ғ. чўкиндиларнинг тўпланиш шароитига боғлиқ, чўкинди жинсларнинг ҳосил бўлиш жараёнида юзага келади ва аста-секин қамайиб боради. Иккиламчи Ғ. эпигенетик жараёнлар таъсирида жинслардан минералларни эри-тиб ёки зарра ҳолида олиб чиқилишидан пайдо бўлган бўшлиқлар билан боғлиқ. Карбонат жинсларнинг эришидан иккиламчи Ғ. таркиб топади, мас, карст ҳосил бўлиши мумкин. Тоғ жинси ғоваклиги лабораторияда турли тадқиқот усулла-

ридан, қатламларнинг гидродина-мик тадқиқотларидан ва кон геофи-зикаси усулларидан фойдаланиб аниқланади.

ГОВАСОЙ — Наманган вилоятидаги дарё. Чатқол тизмасининг жан. ён бағридан бошланади. Уз. 96 км. Ҳавзасининг майд. 657 км². Оҳангарон пла-тосида чуқур дара хосил қилиб оқади. Гова қишлоғи яқинида дарё суви ариқ-каналларга олинади, Сирдарёга етмасдан тоғ олди текисликларида тугайди. Дарё ҳавзасида (2600—2700 м балан-дикда) иккита қўл бўлиб, дарё сувининг бир қисми шу қўллардан чиқади. Ғ.нинг ўртача қўп йиллик сув сарфи 6,3 м³/сек. Қор ва музлик сувларидан тўйинади. Дарё сувининг 21% ни сизот сувлар таш-кил қилади. Вегетация даврида йиллик сув оқимининг 87% оқиб ўтади. Март — авг. ойларида суви қўпаяди. Ғ. сувидан Наманган вилояти, Чуст ва Поп туманла-ри экин майдонлари суғорилади.

ҒОЗ, хонаки ғоз — ўрдаксимонлар оиласига мансуб парранда тури. Евроси-ёнинг тундра ва ўрмон тундра зонасида яшовчи кулранг Ғ. Ғ.ларнинг уруғбоши хиеобланади. Ғ. ларҳез гўшти учун деяр-ли барча мамлакатларда боқилади. Ғ.нинг тана тузилиши қайиқсимон, бўйни узун, оёқ бармоқтари сузувчи парда билан қўшилган. Тумшугининг шакли ҳар хил: тўғри, қайрилгаи, чўққайган ва б. Айрим зогларининг тумшуги устида дўмбоғи бор. Патларининг ранги оқ, кулранг, қўнғир, доғли ва б. Тумшуги сарғиш-кизил. камдан-кам қора. Пат қрплами тигиз, совукдан яхши ҳимоя қилади. Ғ.лар бошқа хонаки паррандаларга нис-батан кечроқ (34—44 ҳафталигида) жин-сий етилади. Хўжаликда 3—4 й. фойда-ланилади (айрим ҳолларда 5 й.). Тўдада 3—4 макиёнга I эркак Ғ. колдирилади. Макиёни 265—350 кунлигида иқлим шароитларига кўра (қишда, баҳорда) ту-хумга қиради. Бир мавсумда 30—50 (100 тагача) дан қўп тухум қилади. Жўжаси 29—30 кунда тухумдан чиқади. Ғ.нинг

хитой, кубань зотлари I-йили фойдала-нишда энг маҳсулдор ҳисобланади. Во-яга етган эркак Ғ.ларнинг тирик вазни 5—8 (15), макиёнлариники 4—7 (12) кг гача. Яхши боқилнш Ғ.лар 9 ойлигида (3.5—4,5 кг) гўштга сўйилади. Асосан, гўшти учун боқидади (гўшти таркибида 16% океил, 35% га яқин ёғ бор). Гўшт ишлаб чиқариш учун йирик кулранг, ку-бань, холмогор, италия, рейн зотли Ғ.лар боқилади. Пати ва момиғи саноат учун қимматли хом ашё (қайишқоқлиги, сув ўтказмаслиги, иссиқлик ўтказувчанлиги, чидамлилиги ва б. туфайли). Ғ.лар мах-сус фер-маларда боқилади. Ёш жўжалари гўшт учун 9 ҳафталигида сўйилади. Наслчилик тўдаларида катта ёшли Ғ.лар бир й.да 130 кг тўла қимматли аралаш ем билан боқилади. Бир суткада бир бош Ғ. учун озуқа раниони (г): дон — 150—200, кунжара ва шрот — 15—20, кўк ва ширали озуқалар — 400—500. ўт уни — 20—30, ачитки ем — 7—10, минерал озуқалар.

Айрим мамлакатларда (Венгрия. Польша, Франция ва б.) саноат пар-рандачилигида ланд, тулуза, италия. рейн, венгер зотли Ғ.лар қўп боқилади.

ҒОЗИ ЮНУС (тахаллуси; асл номи Юнусов Ғози Махаммад) (1889, Тош-кент — 1942, Вологда, Россия) — дра-матург, танқидчи, журналист, таржи-мон. Барокхон-Наврўз Аҳмад мадра-сасида таҳсил олган. «Турон» труппа-сида иштирок этган. «Очларга ёрдам қўмитаси»да саркотиб (1917). 1918—20 й.ларда «Ишчилар дунёси» ва «Турк РОСТА»да бўлим мудири ва масъул муҳаррир. «Меҳнаткашлар товуши» газ. ташкилотчиси ва масъул муҳаррири (1919). 1920—24 й.ларда «Иштироки-юн», «Қизил байроқ», «Туркистон» газ. ларида адабий ходим, масъул муҳаррир, бўлим мудири. 1923 й.да «*Муштурм*» жур. ни ташкил этган. Шунингдек, 1918—20 й.ларда «Нашри Ғози Юнус» хусусий на-шриётини ташкил қилган ва илмий-бади-ий асарларни чоп этиб. тарқатган. 20-й.

лар 2-ярмида мағбуотда шўро ҳукумати сиёсатини фош этувчи мақола, репортаж, ҳажвиялар эълон қилгани учун фиркадан ўчирилиб, ишдан бўшатишган. 1926—37 й.ларда «Қизил Ўзбекистон» газ.да, «Ўздавнашр»да, «Қишлоқ хўжалиги» жур.да мусаххих.

Ғ.Ю. миллий мағбуотда фаол қатнашган. У «Ғус». «Ғурт», «Қўрқоқ айёр», «Боғбон», «Тўқмоқ», «Ша-палоқ маҳдум» каби 30 дан ортиқ тахаллус қўллаган. У мағбуотда миллий театр, драматургия, режиссура, ижрочилик санъатининг дол-зарб муаммоларини кўтарган. «Заҳхоки Морон» (4 пардали драма, 1920), «Турма хотиралари ехуд ҳақсизлик касофати» (шеърий дос-тоғқ 1917) каби асарлар муалли-фк. В.Бартольднинг «Ис. том тари-хи», Л.Толстойнинг «Бо.талиқ» ва б. асарларни ўзбек тилига таржима қилган.

1937 й.ла қамоққа олинди. Вологда вилоятига сургун қилинган. 1942 й.да очликдан вафот этган. 1957 й. 22 янв.да оқланган.

Сирожиддин Аҳмедов.

ҒОЗИЕВА Кимёхон (1949.6.5, ноҳш тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Наманган пед. институтини тугатган (1970). 1970 й.дан Норин туманидаги 8-, 11-мактабларда, 1995 й.дан иқтидорли болалар интернат лицейида физика ўқитувчиси.

ҒОЗИЕВА Саодат (1945.10.3, Избоскан тумани) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (1995). Андижон пед. институтини тугатган (1968). 1964 й.дан Избоскан туманидаги II-, I-мактабда мат. ўқитувчиси, 1983 й.дан Пойтуғ ш. ҳаққ таълими бўлими методика кабинети мудири, 1987 й.дан Избоскан туманидаги 12-мактаб директори.

ҒОЗИЙ, Муҳаммадғозий (18-а. нинг 2-ярми — Кўкон — тахм. 1818) — шоир. Бухоро мадрасаларида ўқиган. Кўкондаги Мадрасаи Мирда мударрис,

муфти бўлган. *Акмал Хўқандий*нинг яқин дўсти. Ўзбек ва форс тилларида ижод қилган. Фузулийни ўзига устоз билган. Шеърларининг мазмуни билан ҳам, дунёга, атроф-муҳитга муносабатини кўрсатишда, бадиий санъатлардан фойдаланишда ҳам Фузулий йўли, услубини қўллаган. унинг ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Кўпроқ лирик ғазаллар, таърих-шеърлар ёзган, девон тузган. Лирик шеърларида инсон қалбининг кечинмаларини, орзу-истакларини, кувонч ва қайгуларини қуйлаган, чин инсоний муҳаббат, гўзаллик ва садоқат. ин-сонпарварлик ва адолатпарварликни улуғлаган.

Ғ. шеърлари 18-а.нинг 2-ярми — 19-а. бошларидаги ижтимоий ҳаётнинг ҳаққоний манзарасини кўрсатишга, адабий ҳаётда мавжуд бўлган турли йўналишларнинг моҳиятини тўлароқ ёритишга хизмат қилади. Ижтимоий лирикасида эса ўша даврда ҳукм сурган адолатсизликдан, ҳақсизликдан, баҳтсиз толеидан шикоят қилади («Букулди коматин...», «Девонамен...» ва б.). Таърих-шеърлари асосан рубоий тарзида ёзилган бўлиб, кўпчилиги шаҳар аъёнлари, йирик амалдорларнинг вафотига бағишланган. Дидактик мавзудаги асарларида инсон фазилатларини юқори тутиш, ҳаётга камтар бўлиш, инсон қадрини ерга урмаслик, ўз кадр-қимматини сақлаш зарурлиги таъкидланган. Анъанавий «ширу шакар» усулида мусаддас ва мустаозод-таржеъ-бандлар ҳам ёзган; мустаозодларининг айримлари оригинал усулда ёзилган.

Ғ. девонининг 4 кўлёзма нусхаси бизгача етиб келган, улар Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-тида (инв. №121, 6117, 2296, 11) ва Россия ФА Шарқшунослик ин-ти Санкт-Петербург бўлими (инв. №109) да сақланади.

Ад.: Қаюмов А., Ғозий, Т., 1959; Ўзбек адабиёти тарихи [5 ж.], 4-ж., Т., 1978; Қаюмов П., Тазкираи Кайюмий. Т. 1998

Беғали Қосимов

ҒОЗОЁҚ — соябонгуллилар оиласига мансуб икки йиллик ўтсимон ўсимлик тури. Бўйи 40—60 см, пояси ўрта қисмидан кенг рўваксимон шохланган. Япроқлари думалоқ-учбурчаксимон, уч бўлакли, бўлакчалари қалами наштаксимон, гуллари кўп нурли соябонларга йиғилган, соябончалари 10-12 гулли. Гултожлари оқ, май-июнь ойларида гуллаб, уруғлайди. Партов ерлар, ариқ, канал, дарё бўйларида ва боғларда, суғориладиган экинлар орасида ўсади.

ҒОЗОНХОН (1271-1304) - *хулоқуийлар* сулоласидан бўлган Эрон ҳукмдори (элхони) (1295—1304). Ўсмирлик чоғидаёқ Хуросон ноиблигига тайинланган; 1295 й. элхон Байдуга қарши исён кўтариб тахтни эгаллаган. Буддавийлик таълимини олган, лекин Эрон зодагонлари ва рухонийлари, кўчманчи мўғул зодагонларининг кўмагига эҳтиёж сезган Ғ. Исломи қабул қилган ва уни қайтадан давлат динига айлантирган. 1299—1303 й.ларда Ғ.Сурияга 3 марта ҳарбий юриш қилган.

Мўғуллар истилоси ва дастлабки элхонлар сиёсати натижасида вайрон бўлган мамлакат иқтисодини қайта тиклаш мақсадида Ғ. вазири *Раши-дуддин* ёрдамида бир қатор ислохотлар ўтказган (солиқ ислохоти — солиқлар миқдорини камайтириш, солиқ ундирилиши устидан назорат ўрнатиш; ягона ўлчов бирликларининг жорий қилиниши, суд ислохоти; ташландиқ ерларни обод қилиш учун имтиёзли шартлар билан мулкдорларга бериш). Ғ. ҳарбий хизматга жалб этилган барча мўғулларга *икто* ажратиш ҳақида фармон чикарган (1303 й. ёрлиғи); деҳқонларни ерга бириктирилиши ва б. ерга ўтишини ман этувчи мўғул хонлари томонидан жорий этилган фармонни тасдиқлаган. Ғ. даврида каналлар қазилган, Табриз яқинида расадхона ва касалхона қурилган. Ғ. олимларга ҳомийлик қилган.

ҒОЗПАНЖА — раънодошлар

оиласига мансуб бир ва кўп йиллик ўсимликлар туркуми. Ўзбекистонда шарқ Ғ.си (Р. опепшНзЗиг.), пакана Ғ. (Р. вирта Б.), кўп қирқилган Ғ. (Р. тиШ-Ша I.), жунғор Ғ.си (Р. 50опшопса В§1.), чивиксимон Ғ. (Р. У1п>ала БєБт), ўрмаловчи Ғ. (Р. герпан5 Б.), осие Ғ.си (Р. а51апса 3т.) ва б. кўплаб турлари учрайди. Осие Ғ.си ёки бе шбар гнинг бўйи 15—75 см, барглари панжасимон, арра тишли, 5—7 баргчали. Гуллари поя учидаги тўпғулга жойлашган, сариқ, диаметри 18—22 мм.

Тоғбарглари косачабаргларига нисбатан 2 марта узун. Май—авг. ойларида гуллаб, уруғлайди. Тоғ ёнбағирлари-да, дарё бўйларида, ташландиқ ерларда ва қисман бедазорларда бегона ўт сифатида ўсади.

ҒОЗСИМОНЛАР - қушлар туркуми. Паламедаялар ва ўрдаксимонлар оиласига бўлинади. 150 тури маълум. Йирик ва ўртача катталиқдаги сув экосистемаларида яшайди. Антарктидадан ташқари ҳамма қитъаларда тарқалган. Кўпчилиги моногам. Тухумларини, асосан, модаси босади. 2—3 йилда вояга етади. Кўпчилик турлари узоқ миграция қилади. Сувда яхши сузади ва шўнғийди. Тез учайди. Бир неча тури ов объекти ҳисобланади. Сув ҳавзаларидан интенсив фойдаланиш Ғ. сонининг камайишига сабаб бўлмокда. Ўзбекистонда Ғ.нинг 36 тури учрайди. Вишилдоқ ва кийкироқ *оққушлар*, оқ пешонали кичик ғоз, қизилтомоқ ғоз, мармар чуррак, олақанот, окбош ўрдак ва б. турлари Ўзбекистон Республикаси Қизил китобига киритилган.

ҒОЗЯПРОҚ, тангаяпроқ — раънодошларга мансуб кўп йиллик илдизпояли ўсимликлар туркуми. Асосан, Европа, Осие, Африка ва Америкада 300 га яқин тури маълум. Ўзбекистонда Сибирь Ғ.и (алхимилласи) (А. зИтса 2ат.) тури ўсади. Бўйи 80 см гача. Баргларининг уз. 1,5—5 см, эни 2,5—6,5 см, буйраксимон ёки думалоқ буйраксимон, 7—9

бўлакчали. Косачаси 2 қават, ҳар қаватида 4 тадан косачабарглари бор. Гултожиси йўқ. Гуллари майда, яшил ёки сарғиш. Чангчилари 4 та, уруғчиси 1 та. Июль-авг.да гуллаб уруғлайди. Тоғ зонасидаги зах ерлар, дарё ва сой бўйларида ўсади.

ҲОЗҚАНЖИР, сув товуғи — ҳозқанжирлар уруғига мансуб куш. Австралиядан бошқа ҳамма жойда тарқалган. Танаси 35 см га, вази 200—350 г га яқин. Оёқлари узун, думи ва тумшуғи қисқа. Усти кўнғир-сарғиш, ён қисми кўндаланг оқ йўлли, қорни кулранг, боши қора, пешонасида қизил доғи бор.

Чучук сув ҳавзалари атрофидаги қамишзор, бутазор ва ўтли жойларда яшайди. Сувда яхши сузади. Уяси-ни қамишлар орасига ёки буталарга куради. Йилда 2 марта 6—12 тадан тухум қўяди. Тухумларини 20—22 кун босади. Сув ҳашаротлари билан озикланади. Шим. минтақаларда яшайдиган *F.* жанубий ўлкаларда қишлайди. Овчилик аҳамиятига эга эмас.

ҲОЗҒОН — Навоий вилояти *Нурота туманидаги* шаҳарча (1975 й.дан). Яқин т.й. станцияси — Навоий (76 км). Туман маркази Нурота ш.дан 17 км ғарбда. Аҳолиси 5,9 минг киши (2004). Ҳ.да қадимдан юқори сифатли *мармар* қазиб олинади. Ҳ. мармари, маъмурий бинолар ва маданий оби-даларни безашда ишлатилади. «Ҳозғонмармар» корхонаси, мактаблар, касалхона ва б. тиббий муассасалар бор.

ҲОЗҒОН МАРМАР КОНИ - Навоий вилояти Нурота туманидаги ноёб декоратив хусусиятли мармар олинадиган кон. Навоий ш.дан 65 км шим. да, Нурота тизмасининг ғарбий чеккасидаги Ҳозғонтоғ тизмасида жойлашган. Кон 1935—75 й.лар мобайнида ўрганилиб, 1970 й.дан бошлаб саноат миқёсида фойдаланилмоқда. Ҳозғонтоғ тоғлари уз. 40 км, эни 1—6 км гача бўлган, шим.

ғарбий йўналишда чўзилган кичик антиклиналь бур-мадан иборат. Унинг ядроси Нурота батолитининг шим.-ғарбий чеккасидаги интрузив (гранитоид) жинсларидан, қанотлари эса палеозойнинг чўкинди-метаморфик жинсларидан таркиб топган. Кесимнинг асосида сла-нец-конгломератли қалин қатлам ётади ва бу қатлам пастдан юқорига қараб 6 та горизонтга бўлинади. Бу горизонтларнинг умумий қалинлиги 950—1100 м бўлиб, гранит-аплитли ва диабазли дайқалар ёриб чиққан турли рангдаги мармалардан таркиб топган. 5горизонт маҳсулдор хисобланади ва унинг қалинлиги 50—220 м, ётиш бурчаги 40°. Бу горизонт Каш-Каш-Янги майдонида жойлашган, у ерда саноат асосида мармар қазиб чиқариш 1935 й.да бошланган. Конда 5 та май-дон разведка қилинган. Ҳозғон мар-марининг физик-механик хусусиятлари: зичлиги — 2,6 г/см³, ғоваклилиги 0,8%, сув синдириши 0,3%, қисилишга мустаҳкамлик чегараси 110—160 МПа, емирилиши 0,28 г/см³. Мар-мар майда донали, текис кристалли, зич, чиннисимон (баъзан ғовакли синиқб-н), ўрта қатламлидан қалин ва йирик қатламлигача. Баъзи қатламлар 0,2—0,5 дан 1 м гача ёки ундан ҳам ортиқ. Мармар кальцит (85—90%), доломит (10—15%), кварц (2—3%) доналаридан таркиб топган. Аралаш-малари — мусковит тангачалари, лей-коксен, пиритнинг майда доналаридан иборат. Қазиб олинган мармарнинг баъзи блоклари кўндалангига 0,5—1,0 дан 2 м гача, гоҳо ундан ортиқ бўлади. Ранги ҳар хил. тўқ кулранг ва тутун рангдан пуштигача, оч сариқ, яшил, баъзан оқ, жамп 35 хилдан ортиқ рангга эга. Ранглар нотекис тақсимланган, йўл-йўл кўринишда. Асосий ранги 5 хил: оқ (12%), пушти (14,5%), сариқ (0,5%), тутун рангли (54%) ва йўл-йўл тўқ кулранг бўлади. Рангларининг даражасига кўра 2 типдаги мармар мавжуд: оч ва тўқ рангли мармар қатламлари орасида оч ранглилар 78% ни, кулранглари эса 22% ни ташкил қилади. Конда қатлам бўйича тик ва диагональ

эши-гининг юқори қисмига араб ёзувида бинонинг бунёд этилган вақти ва меъ-мори, таъмирлангани қақида [сана] «1311 (мил. 1893) амали Мулла Қи-рғиз, меъмор, 1384 (мил. 1964) таъмири соний уста Фозил Намангоний»... деб битилган. Мулла Қирғиз мадрасаси қурилиши (1910) да қатнашган уста Фозил Нёматулла ўғли Намангоний ўғиллари ва шогирдлари билан бинони таъмирлаган; ховли усти ёпилиб, саҳна ва заллар барпо қилинган.

ҒОЙИБОВ Жўра Ёмғирович (1942.16.12, Тожикистон Республикасининг Қўрғонтепа вилояти) — Ўзбекистон Республикаси халқ ўқитувчиси (2003). Ленинобод пед. ин-ститутини тугатган (1970). 1970 й.дан Қўрғонтепа вилоятининг Хўжамастон туманидаги 7-мактабда она тили ва адабиёт ўқитувчиси, 1978 й.дан 26-мактабда директор. 1983 й.дан Қаш-қадарё вилоятининг Нишон туманидаги 4-мактабда она тили ва адабиёт ўқитувчиси. «Қалб жавоҳири», «Мен сени куйлайман», «Таллимаржон бой-чечаги», «Гуйгулар жилоси», «Армонли дунё» шеърӣ тўпламлари, «Ўлиб тирилган одам» ҳикоялар тўплами муаллифи.

ҒОЛИБЛАР — Жиззах вилояти *Арна сой тумани*л&гги кишлоқ. туман мар кази. Туманнингжан. да. Яқин т.й. станцияси Дўстлик (15 км), вилоят маркази (Жиззах ш.) дан 65 км шимолда. Аҳолиси 10 минг кишига яқин. Пахта тозалаш 3-ди, МТП, автокорхона, қурилиш ташкилотлари, кичик, ўрта бизнес корхоналари ва микрофир-малар, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари фаолият кўрсатади. Умумий таълим мактаблари, касб-хунар коллежи, туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқтари, клуб муассасалари, маданият уйлари бор. Туман марказий касалхонаеи ва унинг бўлимлари, поликлиника, дорихона ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади.

ҒОР — Ер пўстининг юқори қатламларида вужудга келган бўшлиқлар. Ғ.нинг вужудга келиши учун муайян шароит бўлиши лозим. Сувда осон эрийдиган тоғ жинслари (оҳақтош, доломит, гипс) ва тузларнинг эриши ва ювнлиб кетиши ёки *суффо-зия* ва *абразия* оқибатида вужудга келади. Шунингдек, тектоник ёриқлар оқибатида, музликларнинг эриши ва б. ҳаракатлар натижасида ҳам ҳосил бўлади. Ғ. катталиги ва чуқурлигига кўра хилма-хил. Ғ. горизонтал ва вертикал ҳолатда бўлиши, узунлиги ҳам бир неча м дан юзлаб км га етиши мумкин. Баъзан кўп қаватли Ғ.лар ҳам учрайди. Энг йирик Ғ. *карст* ғорларидир. Ғ. мураккаб йўлаклар ва заллардан иборат бўлиб, бир ёки бир неча оғзи бўлиши мумкин. Оҳақ-тош орасида пайдо бўлган карст Ғ.да *сталактит* ва *сталагмитлар*, устунлар, тош пардалар бўлади. Ғ. тубида дарё ва кўллар учрайди. Ғ.нинг фаунаси ўзига хос. Дунёдаги энг йирик Ғ. — *Мамонт гори*, шунингдек, Франциядаги Пьер-Сен-Мартен ва Берже, АҚШдаги *Карлсбад юрлари*, *Постойнс-ка-Яма* ва б. Тош даврида ва ундан олдин ҳам ибтидоий одамлар Ғ.ла яшаган, улар учун турар жой бўлиб хизмат қилган, мас. *Тешиктош юри*. Ўзбекистон тоғларида оҳақтошнинг мавжудлиги Ғ. ҳосил бўлишига қулайлик яра-гади: Амир Темур, Оламтош ғорлари ҳам катта Ғ. ҳисобланади. Ғ.да ўша муҳитга мослашган турли ҳайвоилар (гор фаунаси) яшайди. Ғ.ни ғоршунослар (спелеология фани мутахассислари) ўрганади.

ҒОЯ — инсон тафаккурида вужудга келадигая, жамият ва оламларни мақсал сари етаклайлиган фикр. Унда оламни билиш ва амалий ўзгартириш мақсадлари. у.тарга эришиш йўллари ва во-ситалари мужассам бўлалди. Фатсафа тарихида Ғ. турли маъноларда кўлланган. *Демокрит* атомдарни. *Пкцион* моддий бўлмаган, конкрет карса ва ҳоди-салардан ташқарида бўлган идеат моҳиятни Ғ. деб ҳисоблаган. Форобий «фозил жамият»,

Навойи «адолатли жамият» Ғ.ларини илгари сурганлар. 17 -18-а.ларда Ғ. тушунчаси билиш пазарияси билан боғлаб изоҳланган. Шу асосда Ғ.ларнинг келиб чиқиши, билишнинг гурли даражалари, шакллари билан атоқаси, умуман билиш жараёнида тутган ўрни масалалари таҳлил қилинган. Янги даврда \\.Кант Ғ.ларни ақт тушунчалари сифашда асослашга ҳаракат қилган. *Фихте* фикрича, Ғ. «мен» нинг мақсадидан иборат. *Гегель* фалсафасида Ғ. тараққиёт жараёнини ўзила тўла гавлапантирадиган моҳият сифатида талкин этилган.

Тажриба натижатарп Ғ.да умумлашга ва шу маънола билим шаклига айланадм. Ғ. нарса ва ҳодисаларнинг фақат мавжуд хусусиятларини эмас, балки уларнинг ривожланиш тенденцияларини, келажакхаги ҳолатларини ҳам ифола этади. III пуктаи назардан қараганда, Ғ. амалиётга жорий қилса бўладиган билимдан иборат. Демак, Ғ. билиш ва амалий фаолият ўртасида фаол боғловчи ҳисобланади ва у барча янги нарсаларни яратишнинг асосидир. Фанда эса Ғ. мавжуд билимларни синтез қилиш, умумлаштириш ва қатъий тартибга солиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Бу, аввало, ҳар қандай тахминлар, тамойиллар ва тасаввурларни бирлаштириб, яхлит тизим ҳолига келтиради ва кашф этилаётган қонунлар, илмий назарияларнинг ўзигини ташкил этади.

Ғ. фалсафий тафаккур доирасида хилма-хил маъноларда талкин этилган тушунчалардан биридир. Бугунги кунда фалсафий тафаккур эришган натижаларга таяниб, Ғ.нинг моҳия-ти, гносеологик мақоми тўғрисида муайян умумий ҳулосаларга келинган.

Илмий факт, муаммо, фараз, назария каби воқеликни акс эттириш, илмий билишнинг ўзига хос шакли, янги билим ва парадигма (система) сифатида чиқадиган Ғ.да воқелик бундан кейин қай йўналишда ўрганилиши зарурлиги ҳақидаги кўрсатма, мақсад ботиний тарзда мужассамлашган бўлади ва шу ту-

файли у улкан йўналтирувчилик ролини ўтайди. Илмий Ғ.га хос бўлган хусусиятлар қараб чиқилганда Ғ.нинг тарихий тараққиётдаги ўрни янада ойдинлашади. Ҳар қандай Ғ. каби илмий Ғ. ҳам улкан йўналтирувчилик ролини ўтайди. Мас. атомларнинг мавжудлиги ҳақидаги Ғ. асрлар давомида илмий изланишларни уни топиш, хусусиятларини тадқиқ этиш, дунёнинг тузилишидаги ўрнини аниқлашга йўналтириб келди. Натижада атом кашф қилинди. Бу кашфиёт оламнинг тузилиши тўғрисидаги тасаввурларнинг бутунлай ўзгаришига олиб келди. Аммо илм-фан тараққиётида салбий из қолдирган ғайриилмий Ғ.лар ҳам бўлган. Мас, ўз даврида кибернетика ва генетиканинг «сохта фан»лигини асослашга қаратилган Ғ.нинг устувор бўлгани бу фанлар ривожини бир неча йилга орқага суриб юборди. Илмий Ғ.лар тараққиёт омилига айланиши учун маълум шартшароит бўлиши керак, яъни жамиятнинг умумий билим даражаси юзага келган янги билимни қабул қилишга тайёр бўлиши ҳамда уни текшириб кўриш, тасдиқлаш ёки инкор этиш имконияти — қуроллар, воситалар. молиявий ресурсларга эга бўлиши лозим. Акс ҳолда у маълум маданий-маърифий ҳодиса сифатида қолиб кетади. Ғ.нинг воқеликка мос келиши муҳимдир.

Ижтимоий Ғ. илмий Ғ.дан фарқ қилиб, одамларни уюштирувчилик хусусиятига ҳам эга, шу билан бирга у жамият ҳаётига бевосита таъсир ўтказа олади. Бунда Ғ. ижобий ёки салбий роль ўйнаши мумкин. Ўзбекистонда мустақиллик даврида миллий истиқлол Ғ.си концепцияси ишлаб чиқилди.

Ғ. ният, режа маъноларини ҳам англатади.

Қиём Назаров.

ҒОЯ, бадий ғоя — адабиёт ва санъат асарлари замирида ётган эмоционал образли фикр. Ҳаётда рўй берган ёки рўй бериши эҳтимол тугилган ҳар бир воқеа ва ҳодиса адабиёт ва санъат асар-

ларида ўз ифодасини топиши мумкин. Ёзувчи ёки санъаткор томонидан тасвир этилган шундай воқеа ва ҳодиса бадийий Ғ.нинг предмети ҳисобланади. Бадийий Ғ.нинг эмоционал таъсир кучи, воқеа ва ҳодисанинг муҳимлиги ҳамда уни тас-вирлаган ёзувчи ёки санъаткорнинг маҳорати билан белгиланади. Бадийий Ғ. тасвир этилган воқеа ва ҳодисанинг оддий инъикоси ёки шу воқеа ва ҳоди-садан ҳосил бўлувчи тасаввур, маъно ва маз-мунгина эмас, балки игу ҳаётий воқеа ва ҳодисани муайян нуқ-гаи назардан идрок ва талқин этиш натижасида юзага келган эмоционал образли фикр дир.

Шўро даври адабиётшунослиги ва санъатшунослигида Ғ. тушунчаси ост-тида бадийий Ғ. назарда тутилган бўлса-да, бу Ғ.га ижтимоий-сиёсий тус берил-ган, адабиёт ва санъат асарларидан шўро даври мафқураси талаблари билан уйғун бўлган Ғ.гина ахта-риб келинган. Бундай Ғ. топилмаган тақдирда, у ёки бу асар му-аллифи маслакисизликда, ғоясизликда ай-бланган. Ваҳолонки Ғ. бадийий тафаккур меваси ва шу тафаккурнинг у ёки бу асар-даги воқеа тасвирдан келиб чиқувчи му-айян эмоционал таъсир кучига эга бўлган образли кўринишидир.

Инсон бу дунёдаги мўъжизалардан бири Ниагара шалоласини кўриб, махлиё бўлиши, чўчиши ёки ҳайратга тушиши мумкин. Агар шу шалоланинг ҳайратомуз манзараси бадийий асарда муайян мақсадда тасвир этилган бўлса, ундан келиб чиқувчи эмоционал образли фикр ўқувчи ёки томошабинни фақат ҳайратга солибгина қолмай, унда бошқача фикр-ни, кайфиятни ҳам уйғотади. У мазкур асарни ўқиб ёки кўриб, инсон табиат кучлари олдида ожиз бир мавжудот-дир, деган фикрга келиши мумкин. Ак-синча, у ана шу даҳшатли гўзаллик ҳам Инсон учун Аллоҳ томонидан яратилган, деган юксак бир фикрга келиши ҳам табиий. У қандай фикрга келган бўлмасин, бу фикр-ху-лоса шу воқеа тасвир этилган асар замирида ётган ва муаллифнинг ни-яти билан боғлиқ бўлган бадийий Ғ.дир.

Бадийий Ғ. фақат муайян воқеа ва ҳодиса тасвирланган асар замирида ёта-ди, дейиш тўғри эмас. Зеро, лирик шеъ-рийтда воқеа ва ҳодиса тасвири эмас, балки шоирда муай-ян ҳодиса (мас, кама-лак тарали-ши, куёш ботиши ёки бепоен денгиз билан учрашув) туфайли туғилган ҳис-туйғу ва лирик кечинма тасвир эти-лади.

Сўнгги йилларда шўро мафқурасидан воз кечилгани ва шу мафқура талаблари асосида яратилган асарларга бўлган му-носабат кескин ўзгаргани учун айрим адабиётшунос ва санъатшунослар Ғ.нинг адабиёт ва санъат асарларидаги ўрни ва аҳамиятини рад этмоқчи бўладилар. Ҳол-буки, Ғ.ни бадийий фикр сифатида инкор ёки рад этиш адабиёт ва санъ-атни маслакисизликка, маъносизликка олиб бориши мумкин. Шўро даври мафқура-сининг бирор изи бўлмаган Шарқ ада-биёти ва санъати (мас, қўшиқчилик ва ракс) да ҳам бадийий Ғ. мавжуд эди, Шарқ адабиёти ва санъати узоқ асрлардан бери халқни ана шу бадийий Ғ. асосида тарбия-лаб келди ва хозир ҳам тарбиялаб келмоқда. Агар бир асар замирида ётган фикр бадийий Ғ.ни ташкил этса, шу асар мансуб бўлган ёзувчи ижоди ёки адабий жараён замн-рида ётган фикрлар мажму-аси ғоявийлик деб аталади. Шўро даври мафқураси ғоявийликка ўта сиёсний рух бериб, уни ғояпарастликка айлантириб юборди. Ҳолбуки, Ғ. ҳам, ғоявийлик ҳам китобхон ёки томо шабин. ёхуд тинглов-чининг ғашига тегмаслиги, балки унинг қалбидаги соғлом фикр ва туйғуларнинг юзага чиқишига кўмак бериши, унда эзгу интилишларни уйғотиши лозим, холос Шунинг учун ҳам адабиёт ва санъат асар-ларидаги Ғ. бадийий Ғ. ҳисобланади.

Ад.: Бахтин М.М., Эстетика сло-весного творчества. М., 1979; Хали-зев В.Е.. Тсория литературм, М.. 1999; ҚурбоновД., Адабиет назарияси. Т., 2004;Иззат Султон, Адабиёт назарияси. Т., 2005.

Наим Каримов.

ГУБДИНТОҒ, Хабдунтоғ - жанубий Нурота тоғларидаги (Самарқанд вилояти) тизма. Шим.да Қўйтош ботиғи орқали Нурота тизмасидан ажралиб туради, жан. да Зарафшон водийси билан чегараланган. Ғарбдан шарққа 30 км га чўзилган. Ўртача бал. 700—1000 м. Энг баланд жойи 1672 м. Ён бағирлари сой, курук ўзан ва жарликлар билан кесилган. Ғ. палео-зой даври сланец, кумтош, оҳактошларидан ташкил топган антиклиналь структурадир. Иқлими континентал, курук, киши нисбатан совуқ, ёзи иссиқ. Йиллик ёғин 500 мм гача. Январнинг ўртача т-раси —2°, июлники 20—25°. Ғ.нинг ён бағирларида типик ва тўқ бўз, сувайирғич қисмида чймли, жигарранг тупроқлар тарқалган. Даштга хос турли ўт ўсимликлари ва сойлар бўйида буталар ўсади. Тоғ этаклари ва ён бағирларининг куйи қисмлари баҳорикор деҳқончиликда ва яйлов сифатида фойдаланилади. Ғ.нинг шарқий қисмида Маржонбулоқ олтин кони бор.

ГУЗЛАР - қ. *Ўғузлар*.

ГУЗОР — Қашқадарё вилояти *Гузор туманидаги* шаҳар (1977 й. дан), туман маркази. Яқин т.й. стацияси Гузор (3 км). Вилоят маркази (Қарши ш.) дан 58 км жан.-шарқда. Аҳолиси 22,3 минг киши (2005). Пахта тозалаш. к.х. маҳсулотларини қайта ишлаш, таъмирлаш, қурилиш, «Шўр-тангаз» унитар шўъба, «Шўртангаз-кимё» саноат корхоналари, нон к-ти, автокорхона, МТП, савдо, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари, автовокзал, автокемпинг, деҳқон бозори ва б. ишлаб турибди.

Умумий таълим мактаблари, лицейлар, касб-хунар коллежлари бор. Туман марказий кутубхонаси, клуб муассасалари, маданият уйлари, маданият ва истироҳат боғлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, поликлиника, дорихона ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Ғ. ёнидан Катта Ўзбекистон тракти ўтган. Ғ.дан Қарши, Самарқанд ва

б. шаҳарларга автобус ва маршрутли таксилар қатнови йўлга қўйилган.

ГУЗОР ТУМАНИ - *Қашқадарё вилоятидаги* туман. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Шим.дан Қамаш, Чирокчи, шарқдан Деҳқонобод, ғарбдан Қарши ва Нишон туманлари, жан.да 25 км масофада Туркманистон билан чегарадош. Майд. 2,62 минг км². Аҳолиси 147 минг киши (2005). Туманда I шаҳар (Гузор), 12 кишлоқ фуқаролари йиғини (Бўстон, Батож, Гулшан, Халқо-бод, Шакарбулоқ, Қорапул, Пачка-мар, Зарбдор, Шерали, Меҳнато-бод, Қўштепа, Гу-листон) бор. Маркази — *Гузор* ш.

Т а б и а т и . Ғ.т. Қашқадарё вилоятининг жан.-шарқид, Қашқадарёнинг ўрта оқимида. Гузордарё хав-заси, Гузор адирлари ва тоғ олди қия текисликларида жойлашган. Ҳисор тоғларининг энг чекка жан.-ғарбидаги тармоқлари бўлган Лангар — қораэл тоғларининг ўртача бал. 800—850 м. Пачкамар сув омбори сохилларидаги бу паст тоғлар шим.-шарқдан жан.-ғарбга йўналган, ён бағирлари ясси бўлиб, мутлақ бал. 430—750 м бўлган Гузор адирларига туташиб кетган. Адирлар замини тўртламчи давр лёссимон жинслари билан қопланган, ости шағал ва конгломерат қатламларидан ташкил топган.

Ғ.т. ва унга туташ Қамаш, Қарши ва Нишон туманлари доирасида қатта захирага эга бўлган газли ва газ конденсатли ётқизиклар Ўзбекистондаги 5 та нефтьгазли регионнинг энг бой Ҳисор олди худудини ташкил этади.

Шўртган газ и.ч. ва «Шўртгангазкимё» мажмуаларининг барпо этилиши билан уларни сел хавфидан муҳофаза этиш мақсадида туманнинг жан.-ғарбида ихотазорлар, 10 минг га ерда «Шўр-тангазкимё» га қарашли махсус ўрмон хўжалиги ташкил қилинган. Иқлими континентал. Ўртача йиллик т-ра 16°. Январнинг ўртача т-раси 1,9°, энг паст т-ра —23°. Июлнинг ўртача т-раси 26,6°, энг юқори т-ра 46°. Ўртача йиллик ёғин

285 мм. Ёғиннинг асосий қисми баҳор ва қиш фаслларида ёғади. Вегетация даври 272 кун. Туманнинг шим. чеккаси-дан Қашқадарё оқиб ўтади. Шунингдек, Ғуздорарё ва унинг ирмоқлари — Катта Ўра-дарё ва Кичик Ўрадарёдир. Туман ҳудудида Пачкамар сув омбори қурилган. Тупроқлари оч ва гипик бўз тупроқлар. Ёв-войи ўсимликлардан текисликларда, асо-сан, қорамшоқ, қўнғирбош, қорашўра, чалов, нўха-так, истаран, коврак, янтоқ, юлғун, тоғли қисмида наъматак, дўлана ва б. ўсади. Ёввойи ҳайвонлардан тулки, бўри, куён, кийик, чиябўри, парран-далардан чумчуқ, қарға, беда-на, каклик, чил, калхат, бургут; кемирувчилардан сичқон, каламуш; судралиб юрувчилар-дан турли заҳарли ва заҳарсиз илонлар, эчкемар, кал-такесақлар, сув ҳавзаларида сазан, лакка, қорабалиқлар учрайди.

Аҳолиси, асосан, ўзбеклар, шунинг-дек, тожик, татар, рус ва б. миллат ва-киллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 56 киши. Шаҳар аҳолиси 22,3 минг киши, қишлоқ аҳолиси 124,7 минг киши (2005).

Х ў ж а л и г и . Туманда 56 саноат, қурилиш корхонаси бор, шулардан йи-риқлари: пахта тозалаш, таъмирлаш, қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш, таъмирлаш-қурилиш, «Шўр-тангаз» унитар-шўъба, «Шўртангаз-кимё» са-ноат корхоналаридир. Сав-до, маданий ва маиший хизмат кўрсатиш шохобча-лари, автовокзал, автокемпинг, деҳқон бозори бор. Ғ.т.да 1500 га яқин фер-мер ва деҳқон хўжалиқлари фаолият кўрсатмоқда. Туман қ.х., асосан, пах-тачилик, ғаллачиликка ихтисослашган, қўйчилик (жалладан, қорхўл қўйлари), қорамолчилик, паррандачилик ҳам ри-вожланган. Йилига қарийб 13 минг қоракўл тери тайёрланади. Тумандаги экин майдонларининг 12,3 минг га ерига пахта, 26,7 минг га ерига дон, шунинг-дек, сабзавот, картошка, озуқа экинлари экилади. Тумандаги жамоа ва шахсий хўжалиқларида 32,9 минг қорамол, 259 минг қўй ва эчки, 55 минг парранда, 1,2

минг йилки боқилади (2003).

77 умумий таълим мактаби (40 минг-дан зиёд ўқувчи), 3 лицей ва 3 касб-хунар коллежи (жами 1700 ўқув-чи) бор. 37 кутубхона, 12 клуб муас-сасаси, маданият ва истироҳат боғи мавжуд. Туман марказий касалхонаси, поликли-ника, дорихона, фельд-шер-акушерлик, қишлоқ врачлик пунктлари ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Туман ҳудудидан Тошгузар — Бойсун — Кумқўрғон т.й. ўтказилмоқда. Қарши — Кимқўрғон т.й., унинг Шўртанга борувчи 15 км га яқин тармоғи, Тошкент — Тер-миз автомагистраларнинг бир қисми, Қарши — Ғузор, Шахрисабз — Қарши ва б. йўналишлар бўйича автомо-биль йўллари ўтказилган. Ғузор ш.дан Қарши ш.га автобус ва маршрутли таксилар қатнайди.

Латиф Эрдонов, Абдуля Маматов.

ҒУЗОРДАРЁ — Қашқадарё вилояти-даги дарё. *Қашқадарёнинг чап* ирмоғи. Уз. 86 км. Ҳавзасининг майд. 3170 км². Сув йиғилиш майдонининг ўртача ба-ландлиги 1532 м. Ҳисор тизмасининг шим.гарбий ён бағридан бошланади-ган Катта Ўрадарё ва Кичик Урадарё-ларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади. Тоғлардан оқиб чиққач, текисликдан оқиб Қашқадарёга қуйилади.

Ўртача йиллик сув сарфи 5,9 м³/сек. Энг кўп сув сарфи 15,9 м³/сек., энг кам сув сарфи 0,31 м³/сек. Қор ва ёмғир сув-ларидан тўйинади. Энг кўп сув сарфи апр.да (22,5%), энг кам сув сарфи сент. да (3,6%) кузатилади. Ғ.нинг юқори қисмида Пачкамар сув омбори барпо қилинган ҳамда дарёдан ирригацион ка-наллар чиқарилган. Суви, асосан, экин майдонларини суғоришга сарф бўлади.

ҒУЛ — 1) ўрта асрларда туркий халқлар ва мўғуллар қўшинининг мар-кази ва қанот (фланг)лар олдида, подшоҳ, хон ҳузурда турувчи махсус ҳарбий қисм. Арабча қалб дейилган. Марказ-да турувчи Ғ. улуғ Ғ., қанотлардагиси

эса кичик Ғ. деб аталган. Ҳарбий юриш вақтида қоро-вул олдиға ҳам Ғ. қўйилган. Катта (улуғ) Ғ.га хоннинг ўзи ёки тажриба-бали амирларидан бири қўмондонлик қилган; 2) бандиларнинг оёқ ва бўйнига кийгизиб қўйиладиган жазолаш асбоби; кишан.

ҒУЛЖА, Қулжа, Инин - ХХРнинг шим.ғарбий қисмидаги шаҳар. Синьцзян-Уйғур мухтор р-нида, Или-Қозоқ мухтор вилоятининг маркази. Или дарёси водийсидаги муҳим иқтисодий марказ. Аҳолиси 250 минг кишидан зиёд (1990-й.лар ўрталари). Қ.х. районининг савдо маркази. Озиқ-овқат, тўқимачилик саноати корхоналари, музей мавжуд. Чорвачилик маҳсулотлари қайта ишланади. Гилам тўқилади. Шаҳар яқинидаги конлардан уран, вольфрам ва б. рангли металл рудалари, асбест ва графит қазиб олинади. Шаҳар атрофида мевали боғлар барпо қилинган. Шаҳар янги ва эски қисмдан иборат: анъанавий ҳовлилардан иборат ва кўчалари чироқсиз бўлган маҳаллалар б-н бир қаторда янги замонавий ва кўп қаватли иморатлар кўп қурилган. Туризм марказларидан.

Шаҳар ўрнида қадимда лама ибодатхонаси бўлган. Ғ. топонимининг этимологияси ҳам шу ибодатхона номи билан боғлиқ. Бироқмаҳаллий халқ ўртасида сақланиб қолган маълумотларга кўра, Ғ. — архар сўзининг қад. туркий номи-дир. Шаҳарда 2400—2500 й. муқаддам мисдан ясалган архар ҳайкали топилган. Бу эса Ғ. топо-нимининг тарихи мил. ав. 5-а.га бориб тақалишини кўрсатмоқда. Ғ. ва унинг атрофида топилган 3 минг йиллик тарихга эга археологик буюмлар (олтин ва мисдан ясалган ҳайвон ва одамлар ҳайкалчалари, май-ший буюмлар ва б.), 2400 йиллик тарихга эга мис кони шаҳар нисба-тан ёш бўлса-да, бу ерда қадимдан ривожланган маданият мавжуд бўлганини кўрсатади. Чингизхоннинг 2-ўғли Чигагой хукмдорлиги даврида шаҳарда хунармандчилик ривожланди. Жунғария хонлиги даврида (1635—

1755) хон ўрдаси Ғ.га яқин ерда жойлашган. Манчжурларнинг Цин империяси Ғ.да Шарқий Туркистонни бошқарган ўз ҳарбий қўмондони ва қўшинларини жойлаштирган. Ўша даврда Ғ. атрофида 6 қалъа қурилган. 18-а.да шаҳар, айниқса, ривожланди. 1933 й.ги «уч вилоят (Или, Тарбағато-той, Олтой) инқилоби» даврида Ғ. хукумат маркази эди.

ҒУЛЖА ТЕКИСЛИГИ - ХХРнинг ғарбий қисмидаги текислик, Синь-цзян-Уйғур мухтор р-нида. Или дарёсининг юқори оқимидаги водийси, Борохоро тоғи ва Кетмон тоғ олди текисликлари Ғ.т. таркибида. Бал. 670—800 м. Йиллик ёғин 225 мм. Или дарёси водийси, асосан, дашт ландшафтидан иборат. Тоғ олди текисликларида ҳар хил бошоқли ўтлар ўсади. Катта қисми ўзлаштирилиб, сўғориб дехқончилик қилинади. Аҳоли зич жойлашган. Мевали боғлар бор.

ҒУЛОМ ЗАҒАРИЙ (1889 - Тошкент ш. — 1938.4.12) — шоир, актёр ва драматург. Миллий мусиқали драма жанри асосчиси. Хўжа Аҳмад ва Кўкалдош мадрасаларида таълим олган (1912). Ўш ш.да усули жаҳид мактабини очган (1912—14). «Турон» жамяти, 1916—21 й.ларда шу номли театрда актёр ва драматург (1914). «Иш-чилар дунёси» жур.да бўлим мудири (1917—18). «Турон» труппаси таркибида Оқтўба frontiда бўлган, «Турк РОСТА» газ.да мудар (1920—21). бухоро мусиқа техникумида директор (1921—23), Маориф комиссарлиги «Билим кенгаши»нинг санъат шўросига раис (1923—24), «Учқун» мактабида муаллим, Ўзбек давлат киносиди директор муовини, Тошкент мусиқа техникумида директор (1926). Термиз муаллимлар тайёрлаш курсида мудар (1927), Самарқанд мусиқа ва хореография санъати ин-ти директори муовини (1929 — 31). 1932 й.да ГПУ томонидан миллатчиликда гумон қилиниб, 3 й.га қамалиб, 1936 й.да қайтиб келган. 1937 й. 29 окт.да иккинчи бор қамокка олиниб, 1937 й. дек.да (далилсиз) отиш-

га ҳукм қилинган. 1957 й.да оқланган. 1913— 26 й.лар давомида 10 дан ортиқ мусиқий саҳнавий асар яратиб («Эрк болалари», «Бинафша», «Ҳалима» ва б.), уларни «опера» ёки «опе-рача» деб атаган. Унинг «Баҳор», «Бинафша», «Қуён», «Раҳимли шогирд», «Мозорликда», «Эрк болалари», «Тилак», «Ғатимбой ота» (1 пардали «кичик опералар»), «Ҳали-ма» (4 пардали мусикали драма, 1918— 21), «Бузуқлик армуғони» (3 пардали драма — 1926), «Пахтахон», «Янги одам», «Сайил ва тўй» (1936—37), «Тил билгон нарса», «Той» пьесалари бор. У «Гулёр» (1923), «Чин Темир ботир», «Кетмон чопти», «Қора кунлар» (1927), «Янги рўзгор эрлари» (1933—34), «Чин Темир» (1924), «Ёшлар энди берилмас» (1926), «Ван-найча» дostonларини ёзган. Ўзбек мусика маданияти тарихида у мусиқий саҳнавий асарлар муаллифи, миллий мусика намуналари тўпловчиси ҳамда тадқиқотчиси сифатида танилган. Ғ.З. ва унинг сафдошлари (*Фитрат, В.Успенский, Элбек*) жон-бозлиги туфайли уюштирилган илк мусиқий-фольклор экспедициялари натижасида мусика меросини тўплаш ва ўрганиш тизимига асос солинди: 1920-й.лар бошида Бухоро-рода *Танбур чизигининг* нусхаси топилди, 1923 — 24 й.ларда Бухоро *Шашмақом*, 1925 й.да Ш.Шоумаровдан *Тошкент-Фарғона мақом йўллари* илк бор нотага ёзиб олинди. Элбек билан Фарғонага уюштирилган экспедиция натижалари асосида миллий мусиқий фольклорнинг биринчи (гарчанд нота ёзувизисиз бажарилган бўлса-да) тизимли наشري — «Ашулалар» тўплами тайёрланди.

Сирожиддин Аҳмедов, Саида Қосимхўжаева.

ҒУЛОМГАРДИШ — *ичкарипан ташқарини* айириб турувчи тўсик; ховли ёки кўрғоннинг дарвоза олдидаги усти берк йўлаксимон бостирма, *далон*. Қадимда қалъа ёки кўрғондагиларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида қурилган, дарвоза олдидаги мураккаб мудофаа иншооти ҳисобланган. Қад. Юно-

нистон меъморли-гида *лабиринт* деб аталган. Кейинчалик ичкарини ғуломлар нигоҳидан пана қилувчи воситага айланган.

«ҒУЛОМИЯ» — Октябрь тўнтаришигача Тошкентда тошбосма усули билан маҳаллий тилда китоб нашр этилган босмаҳона. 1889 й. Ғулом Ҳасан Орифжонов томонидан дастлаб муқоваҳона, 1908 й. тошбосмаҳона очилган. Ғ.Ҳ.Орифжонов ўзи ҳам ўзбек классиклари асарларини кенг ёйиш ва хаттотлик санъати анъаналарини тараққий эттириш тарафдори бўлган, хаттотлик қилган.

«Ғ.»да босилиб чиққан дастлабки китоблардан бири Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си бўлган («Шоҳномаи Фирдавсий»). Сўнг Навоий «Девони», Фузулий «Ғазалиёт»и, Муқимий «Баъзи», шунингдек, «Ҳафтияк», «Сўфи Оллоёр», «Чор китоб», «Қуръ-он», «Нодир ул-меърож», «Тасҳиҳ ул-имомий» каби турли мазмундаги китоблар ҳам босилиб чиққан. «Ғ.» нашрлари адади 2—3 минг нусха агрофида бўлган. Бу ерда жами юздан ортиқ китоб ва рисоалар чоп этилган. «Ғ.» Туркистонда тошбосма каллиграфиясининг ривожланишида муҳим роль ўйнаган.

ҒУЛОМЛАР (араб. — бола, йигит, кул) — 1) ўрта асрларда мусулмон мамлакатларидаги қуллар; 2) Аббо-сийлар халифалигида халифа Маъмун даври (813—833) да чет эллардан сотиб олинган ёш қуллар (асо-сан, турклар)дан тузилган отлик гвардия (қ. *Мамлуклар*); 3) ўрта асрларда *Усмонли турк империясид* зодагонлар кўнгилли кўшинининг аскарлари; 4) *Дехли султонлиги*да турк кул навқарлари ҳамда улар орасидан чиққан Дехли султонлари (1206-90).

ҒУЛОМОВ Айюб Ғуломович (1914. 15.5 - Тошкент - 1986.30.5) - тил-шунос олим, ўзбек илмий грамма-тиқасининг асосчиларидан бири. филол. фанлари

д-ри (1958), проф. (1959). Тошкент педагогика ин-ти ўзбек тили ва адабиёти ф-тини тугатган (1936). Тошкентдаги ўрта мактаблар ва педагогика техникумларида ўқитувчи (1930—35), педагогика ин-тиларида ўқитувчи, доцент, кафедра мудири (1936—57). Айни пайтда Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт ин-тида катта илмий ходим (1940—46; 1967—69), сектор мудири (1946—49), Ўрта Осиё (Тошкент) ун-ти ўзбек тилшунослиги кафедрасида доцент (1942—46), кафедра мудири (1946—86).

Ғ.нинг илмий асарлари ўзбек тилшунослигининг фонетика ва грамматика, лексикология ва сўз ясалиши, услубшунослик ва нутқ маданияти, эти-мология ва лексикография соҳалари, ўзбек тили тарихи ва диалектологияси масалаларига бағишланган. Унинг «Ўзбек тилида келишиклар» (1941), «Ўзбек тилида кўплик категорияси» (1944), «Содда гап синтаксиси» (1948), «Ўзбек тили морфологиясига кириш» (1953), «Феъл» (1954), «Содда гап» (1955) каби асарлари ўзбек тили илмий грамматикасининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди. Ғ. ўрта мактабларнинг 5—9-синфлари учун «Ўзбек тили дарслига» (ўтган асрнинг 70—90-й.ларида 20 мартага яқин нашр этилган) ва олий ўқув юртлари учун «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (1961; 2нашри — 1965) каби дарслик ва бир қанча қўлланмаларнинг, 2-ж.ли «Ўзбек тили грамматика-си» (1975—76) нинг муаллифларидан биридир.

А.;.. Ўзбек тилида аниқловчилар, Т., 1940; Ўзбек тилида ургу, Т., 1947; Этимология ноаниқликлар, Т., 1975; Ўзбек тили морфеи луғати, Т., 1977 (хамкорликда).

ҒУЛОМОВ Саидахор Саидахмедович (1947.25.6, Тошкент) — иқтисодчи олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1991), иқтисод фанлари д-ри (1981), проф. (1984). Тошкент халқ хўжалиги ин-тини тугатган (1969). 1974 й.дан бошлаб Тошкент халқ хўжалиги

ин-ти иқтисодий кибернетика кафедра-сида катта ўқитув-чи, доцент (1974—78), иқтисодий кибернетика ф-ти декани (1982-85), ўқув ишлари бўйича проректор (1985—88), инри (1988-98), Ўзбекистон ликаси Олий ва ўрта махсус таълим вазири (1998-2004). 2004 й.дан Тошкент иқтисодиёт ун-ти ректори. Илмий ишлари иқтисодий-математик усуллар ҳамда моделлаштириш, Ўзбекистон минтақаларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тизимли моделлаштириш, уларнинг табиий, ишлаб чиқариш ва интеллектуал потенциалидан самарали фойдаланишнинг методологик ва методик асосларини ишлаб чиқиш, бошқарувда компьютер тизимларидан фойдаланишнинг информаион ахборот таъминоти муаммолари, ўқув жараёни ва илмий тадқиқотлар учун янги педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш масалаларига бағишланган. 1-чакириқ Ўзбекистон Олий Мажлиси депутати (1992-96). «Дўстлик» ордени (1997) ва «Шухрат» медали билан мукофотланган (2000).

Ас: Иқтисодиёт тармоқлари моделлари, Т., 1991; Экономико-математические методн в системном анализе, Т., 1998; Межотрасле-вне модели экономики, Т., 1999; Ахборот тизимлари ва ахборот технологиялари, Т., 2000; Рнночная экономика и информатизация общества, Т., 2001.

ҒУЛОМОВ Улуғ Ғафурович (1933. 10.1 - Тошкент - 1990.15.3) - физик олим, Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси (1973). Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1983). Физика-мағ. фанлари д-ри (1972). Ўрта Осиё ун-тини тугатган (1955). Ўзбекистон ФА Физика-техника ин-тида илмий ходим (1959—62), директор ўринбо-сари (1962), Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида директор ўринбосари (1962-69), директор (1969-78; 1989-90), лаб. мудири (1978—90). Илмий ишлари, асосан, элементар зарралар физикаси, релятивистик ядролар физика-

си, радиацион материалшунослик, активацион тахлил ва радиоак-тив изотоплардан фойдаланиш соҳаларига оид. Ядро эмульсияларида ги-перфрагментларнинг хосил бўлиш механизмларини, юкори энергияли элементар зарраларнинг мураккаб яд-ролар билан ўзаро таъсирини, реляти-вистик ядроларнинг ядро билан тўкнашиши механизмларини тадқиқ этган. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1970). Тошкент ш. Улуғбек шаҳарчасидаги кўчалардан бири унинг номи билан аталади.

ҒУЛОМОВ Яхё Ғуломович (1908.1.5 — Тошкент — 1977.10.1) — тарих-чи-археолог олим. Ўзбекистон ФА акад. (1966), Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби (1958), тарих фанлари д-ри (1950), проф. (1955). Тошкентдаги Ўзбекистон эрлар билим юрти (инпрос) ни (1926), самарқанддаги Ўзбекистон Пед. академиясини (1930) тугатган. Тошкент пед. техникумида ўқитувчи (1931 — 32). Илмий фаолияти 1933 й.дан бошланган. Ўзбекистоннинг кад. ва санъат ёдгорликларини муҳофаза қилиш комитети (Узкомстарис)да илмий ходим, илмий котиб (1933—40). СССР ФА Ўзбекистон филиали, Тарих, тил ва адабиёт ин-ти археология бўлими мудири (1940—43). 1943 й.дан Ўзбекистон ФА Тарих ва археология ин-ти кад. ва ўрта асрлар тарихи бўлими мудири, айни вақтда ин-т директори вазифасини бажарувчи (1956—59). Шунингдек, у Тошкент педаго-гика ин-тида «Ўзбекистон тарихи ва археологияси»дан махсус маърузалар ўқиган, 1936 й.дан бир неча археологик экспедициялар (Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва б.) га раҳбарлик қилган. 1938 — 50 й.ларда *хоразм археология-этнография экспедиция* бошлиғининг ўринбосари сифатида катнашиб, Хоразмнинг суғорилиш, деҳқончилик ва шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳамда ривожланиш тарихи бўйича и.т. ишлари олиб борган. Ғ. Ўзбекистонда тарих ва археология соҳалари бўйича ўзига хос

бай-налмилал илмий мактаб яратган. Унинг Зарафшон ва Фарғона водийларида, шунингдек, Тошкент воҳасида олиб борган и.т.лари Ўзбекистонда, тош, энеолит ва жез даври, унинг моддий-маданият ёдгорликларини ўрганишга катта хисса бўлди. У, айниқса, Тошкент тарихи ва унинг ёдгорликларини тадқиқэтишга алоҳида аҳамият берган. Тошкент канали бўйлаб, Тўйтепада махсус археологик тадқиқотлар ўтказган. 1966 й.даги Тошкент zilзиласи оқибатларини тугатиш бўйича шаҳарда бошланган улкан қурилишлар муносабаги билан Тошкентнинг археологик обидаларини қайд этиш ва ўрганиш максасида махсус *Тошкент археология экс-педицияси* ташкил этган. «Хива шах-рининг ёдгорликлари» (рус тилида, 1941 й.), «Куйи Зарафшон водийсида иб-тидойи маданият ва суғорма деҳқончиликнинг пайдо бўлиши» (рус тили-да) каби асарлар ёзган. «Ўзбекистон тарихи» (4 ж.ли), «Самарқанд тарихи» (2 ж.ли), «Бухоро тарихи»нинг асосий муаллифларидан. Вафотидан сўнг «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотланган (2002). Республикада Ғ. хотирасига бағишланган «Акад. Я. Ғуломов ўқишлари»ни ўтказиш илмий анъанага айланган. Тошкентдаги кўчалардан бири ҳамда Ўзбекистон ФА Археология ин-тига Ғ. номи қўйилган.

Ас: Хоразмнинг суғориш тарихи, қадимги замонлардан хозиргача, Т., 1959; История оро-шения Хорезма с древнейших времен до наших дней, М, 1957.

Ад.: Яхё Ғуломович Ғуломов, Т., 1979; Мухаммад маджонов А., Яхё Ғуломовни хотирлаб (Ўқувчиларга устозим ҳақида). Т., 2000.

ҒУЛОМОВ Қодир Ғафурович (0945.15.2, Тошкент) — физик олим, Ўзбекистон ФА акад. (1995), физика-мат. фанлари д-ри (1980). Москва ун-тини тугатган (1968). Айни пайтда Дубнадаги Бирлашган ядро тадқиқотлари ин-тида ишлаган (1967-68). Ўзбекистон ФА Ядро физикаси ин-тида кичик илмий ходим

(1969-70), Физика-техника ин-тида кичик илмий ходим, катта илмий ходим, лаб. мудири (1971—88). «Физика—Куёш» илмий и.ч. бирлашмаси Бош директор муовини (1988—89), Бош директори (1989—99), Ўзбекистон ФА Бош илмий котиби (1991—99), Ўзбекистон Республикаси мудофаа вазири (2000—2005).

Илмий ишлари юкори энергиялар физикаси, ядро физикаси, элементар зарралар физикаси, материалшунослик сохаларига оид.

Унинг раҳбарлигида турли типдаги куёш коллекторлари, фотобатарялар, янги абразив ускуналар, изоляторлар ва керамик буюмлар яратилди ҳамда уларни и.ч. йўлга қўйилди. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати (1983).

Ас: Когерентная генерация частиц во взаимодействиях пионов большой энергии с атомными ядрами (обзор) // Взаимодействие частиц высоких энергий с нуклонами и ядрами, Т., 1972 (в соавторстве); Инклюзивное рождение дейтронов в «*Ор-соударениях при 3,25 ГэВ/с*» // Ядерная физика, Т., 2005 (в соавторстве).

Ад.: Кодир Гафурович Фуломов, Т., 2005.

ГУМАЙ — бошокдошларга мансуб кўп йиллик бегона ўт. Пояси силлиқ, бўйи 2 м гача ўсади. Барглари чўзикнаштарсимон, поя учиди кўп бошокли чўзинчоқ рўваксимон тўпгул хосил қилади. Июль-авг.да гуллайти ва мевалайти. Бир тупи 2—4 минггача уруг беради. Уруги тангача қобикли бўлиб, тупрокда 3—4 йилгача унвчанлик қобилятини сақлайди. 30—35° оптимал т-рада яхши унади. Иддизпояси оқ ранг бўтимларга ажралган, шохланади, тарвақайлаб ўсади, 20—50 см чуқурликгача кириб боради. Ғ. иссиқсевар, 0° дан паст т-рада нобуд бўлади. Иддизпояси ва уругидан кўпаяди. Ўрта Осиёнинг сугориладиган ерларида кенг тарқалган. Сабзавот ва мева экинзор-

ларида, айниқса, ғўза орасида кўп учрайди. Шунингдек, сугориш шохобчалари бўйларида ва б. ерларда ўсади. Ғ. тарқалган жойларда ҳосилдорлик 50% гача камайти.

Кураш чоралари: кетма-кет 2—3 агро-техник ва кимёвий (далапон б-н) тадбирларни биргаликда қўшиб олиб бориш; илдишларни қуритиш учун ёзда ерни кесакли қилиб шудгорлаш; чуқур кузги шудгор; экинларни ўз вақтида чуқур культивация қилиш, ерга беда экиш; Ғ. илдишларини териб олиш.

ГУМБАК — хашаротларнинг тўлиқ ўзгариш билан ривожланишидаги босқич. Ғ. озиқланмайди, одатда ҳаракатсиз, бироқ унинг ичиди жуда чуқур ўзгаришлар юз бериши туфайли личинка органлари қайта шаклланиб, етук форма — имаго вужудга келади. Ғ.нинг 3 хили мавжуд: эркин (очик), ёпиқ, яширин (сохта пиллалли). Эркин Ғ.нинг оёқ, мўйлов ва қанотлари танасига ёпишмасдан, фақат жипс йиғилиб туради; воёга етган хашаротга ўхшапти (мас, кўнғизлар, пардақанотлилар, тўрқанотлилар ва баъзи иккиқанотлилар). Булоқчилар ва туябўйинларнинг Ғ.лари фаол ҳара-катланади. Ёпиқ Ғ.да мўйлов, оёқ ва қанотлар туллаш безлари ажратган суюқликдан вужудга келган умумий қоплам — тигиз қутиқула туфайли танага ёпишиб туради (кўпгина капалақлар, баргхўр кўнғизлар ва иккиқанотлилар). Уларнинг Ғ.лари эркин Ғ.ка нисбатан кам ҳаракат. Я ш и -р и н Ғ.да охириги туллаш териси ташланмайди ва ундан сохта пилла вужудга келиб, Ғ.ни қоплаб туради. Бу қопламдан личинка кўринмайди (кўпгина иккиқанотлилар). Личинканинг Ғ.ка айланиши одатда пана жойлар (тупрок, ўрмон тўшамаси, пўстлоқ ости, ёғоч)да, камдан-кам очик ерлар (пўстлоқ усти, барг ва б.да) юз беради.

Ғ.лик даври кўпчилик зараркуналдаларнинг қишлоғчи босқичидир. Профилактик қарши кураш тадбирларини хашаротларнинг қишлоғчи шакли —

Ғ.ни йўқ қилиш учун қўллаш яхши самара беради.

ҒУНАЖИН — 2 ёшдан ошган урғочи қорамол. *Таналар* зоти ва ўсишига қараб биринчи бор қочиришга қўйилади ва бўғозлик муддати 6 ойга етганда Ғ. гуруҳига киритилади. Ғ.лар бўғозлик даврида тўйимли ва сифатли озукалар, макро- ва микро-элементлар, минерал озукали қўшимчалар билан боқилади ва парваришланади. Қишки ёки ёзги рацион тўйимлилиги 8,5—9 озука бирлигига, курук модда 8 — 10 кг, ҳазм бўладиган протеин 800—900 г га етказилади. Бундай парвариш Ғ.нинг соғлом ўсиши ва ҳомиланинг нормал ривожланишини таъминлайди. Туғишига 10 кун қолганда рациондаги ширали ва концентрат озукалар миқдори 50% га камайтиради, туғиши назоратга олинади ҳамда унинг бузуклашида биринчи ёрдам кўрсатилади.

ҒУНЖАКҒОРИ — Самарқанд вилояти Нарпай туманидаги ғор. Туридоғнинг (Зирабулоқ — Зиёвуддин тоғлари) жан. ён бағрида, 620 м баландликда жойлашган. Девон даврига оид оҳақтошларда ҳосил бўлган. Ғорнинг кириш қисми Туридоғнинг ён бағрида (қудуқ шаклида, диаметри 1,5 м). Ғ.ғ. ичида, мрамор ониксини қазиб олиш мақсадида, портлаш ишлари натижасида вужудга келган (уз. 40 м ли) штольня мавжуд. Штольня орқати (уз. 11 м, эни 4—5 м, бат. 2—4 м) ғор хонасига кирилади. Хонадан ғорнинг қатта хонасига борувчи йўлакча (уз. 6 м, эни 1—2 м, бал. 1,5 м) бошланади. Катта хона гумбаз шаклида бўлиб диаметри тахм. 20 м, бал. 15 м. Катта хонанинг шипида ер устига чиқилган (уз. 4 м, диаметр 2 м гача бўлган) бўшлиқ бор. Катта хонада кальций ва арганит минералларидан сталактит ва сталаг-митлар ҳосил бўлиб, баъзи жойларда туташиб устунлар ҳосил қилган. Катта хонадан пастга томон йўлак-чалар тарқалган. Ғорнинг қатта хонасидаги т-ра 15°, нисбий намлик

40% (июнь ойида). Ғорнинг умумий уз. 90 м, майд. 404 м², ҳажми 3,6 минг м³ дан зиёд.

ҒУНТ — Тожкистон Республикасидаги дарё. Панж дарёсининг ўнг ир-моғи. Уз. 296 км, ҳавзасининг майд. 13,7 минг км². Шарқий Помирдаги Жан. Аличур тизмасининг шим. ён бағридан бошланади. Муздуайрексой ирмоғи қуйилгунгача Ғурумди, бошгумбаз дарёси қуйилгунгача — Ирикёқ, сўнгра Яшилқўлгача Аличур деб аталади. Кўлдан оқиб чиққандан сўнг Ғ. деб ном олади ва Рушон ҳамда Шуғ-нон тизмалари орасидаги тор водийдан оқади. Ўртача йиллик сув сарфи қуйилиш жойида (Хоруғ ш.) 106 м³/сек. Ғ. бўйида Хоруғ ГЭС қурилган.

ҒУНЧА — ўсимликларнинг гул куртаги, ёзилганда гулга айланади. Ғ. ўсимликларнинг оддий барг куртагидан йириклиги ва учининг тўмтоқлиги билан фарқ қилади. Ғ.да гулнинг барча қисмлари шакланган. Барг қўлтигидан ҳосил бўлган Ғ. (гул бўртмаси) ўсиб ривожланиб, то ёзилгунча ўтган давр гунчалаш даври деб аталади. Бу давр ўсимлик турига хос асосий белги ҳисобланади. Халқ орасида ишлатиб келинаётган (айрим ўсимликларга нисбатан) шона сўзи ҳам аслида гунча мазмунини беради, шунинг учун гунчалаш даври шоналаш даври деб ҳам юритилади.

«**ҒУНЧА**» — бошланғич синф ўқувчиларига мўлжалланган журнал. муассиси: Ўзбекистон Республикаси Хатк таълими вазирлиги, Ўзбекистон маг-буот ва ахборот агентлиги, «Камо-лот» ёшлар ижтимоий ҳаракати. 1958 й. январдан нашр этилади. *Ғафур Ғулом* ташаббуси билан «Ғ.» деб аталган. Жур. 4 хил рангли бўлиб, унинг саҳифаларида болалар ижоди, талантли ва таникли ёшлар ва кичкинтой спортчилар ҳаётдан хикоялар, жаҳон болалар ёзувчилари ижодидан намуналар ҳам бериб борилади, ўзбек

ижодкорларининг кичкинтойларга аталган асарлари босилади. Бундан ташқари, «F.» саҳифаларида болалар учун турли топ-шириклар, бошқотирмалар бериб турилади, танловлар ўтказилади. Жур. муҳаррирлари: А.Ирисов, С.Юну-сов, А.Бўрибоев, Я.Саъдуллаева. 1999 й.дан Ё.Раҳимова. Адади 91031 (2005).

ГУРАК, Гурек (7-а. охири — тахм. 737) — Суғд ихшиди (подшоси) (710—737) ва арабларга қарши кўта-рилган кўзғолон раҳбар. *Тархуни* биродари. Қутайба ибн Муслим ра.х-барлигидаги араб қўшини билан Катта-кўрғон яқинидаги Арбин-жон мавзеида шиддатли жанг қилган (712). Суғдийлар Самарқандга чекинишга мажбур бўлишган. F. Шош подшоси, турклар хокони ва Фарғона ихшидига элчилар юбориб, ёрдам сўраган. Аммо Қутайба F.ка ёрдамга келаётган турк хоконининг қўшинига қўққисдан хужум қилиб тор-мор келтирган ва Самарқандни қамал қилган. Бир ойлик қамалдан сўнг Самарқанд таслим бўлган. F. билан Қутайба ўртасида сулҳ тузилган. Унга кўра, F. арабларга бир йўла 2 минг, йилига эса 200 минг дирҳам ҳисобида хирож тўлаши, 30 минг нафар одам бери-ши, шаҳарда бирорга ҳам аскар сақламаслик, ички шаҳарни бўшатиб, унда минбари билан масжид бино қили-ши, оташпарастлик ибодатхонасини бузиб, бутларини топшириш каби шартларни бажариши лозим бўлган. Буларнинг эвазига Қутайба F.ни самарқанд, Кеш ва Наҳшабга хоким этиб тайинлайди. Шундай қилиб, у арабларга муте ноиб бўлиб қолади. 720 й. Суғд аҳолиси араб истилочиларига қарши кўзғолон кўтарган, унга F. ва Панжикент ҳокими *Девашиш* бошчилик қилган. F. Хитой императорига хат ёзиб ҳарбий ёрдам сўраган, бироқ ёрдам келмаган. Хурросон ноиби Саъид Хараший бош бўлган араблар қўшини кўзғолонни бостириш учун кўп куч сарфлаган. Саъид Харашийнинг кўзғолончилар билан олиб борган музокаралари натижасида F. бошлиқ суғд зодагонларининг бир қисми араблар

томонга ўтган. Кучлар бўлиниб кетгач, Хўжанддаги жангда кўзғолон-чилар енгилган. Сулҳ тузилгач, катта маблағ эвазига омон қолган. 400 сав-догардан ташқари, деярли барча кўзғолончилар хиёнаткорона қириб ташланган. Тахминларга кўра, F. арабларга қарши юришларнинг бирида ҳалок бўлган.

Манба: История атТабари, Т., 1987. *Ад.:* Самарқанд тарихи, 1-ж., Т., 1971.

Махфуза Алимова.

ГУРБАТ (тахаллуси; асл номи Аб-дулла Махдум Каримберди ўғли) (1850/53 — Фарғона вилояти Бешариқ тумани — 1918) — шоир. Қўқонда Муҳаммад Алихон мадрасасида ўқиган. Ўзбек ва тожик тилларида диний-та-саввуфий ва дунёвий мавзуларда ижод қилган. Асарларининг катта қисмини лирик ғазаллар ташкил этади. Уларда дунё норасолигидан нола-фарёд қилган, илоҳий ва инсоний муҳаббатни, яхши хулқларни, илм-маърифатни улуғлаган, ярамас феъл-атворли кишиларни ҳажв қилган («Оҳким шод айла-мас...», «Кўлимда пора йўк...», «Гуло, оворай ҳар ду жаҳон қилдинг...» ва б.). Унинг Қўқон-Наманган-Андижон саёҳатлари ҳақидаги хотиралари машҳур. F. шеърларидан девон (10 минг мисрага яқин) тузган. Унга 442 ғазал, 25 мухаммас, 12 рубоий, 7 мураббаъ, 3 марсия, 1 таърих ва 2 чорбайт кирган. «Девони Гурбат» қўлёзмаси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик ин-ти қўлёзмалар фондида сақланади (инв. №10067).

Ад.: Раҳматова Д., Муқимий издошлари(Гурбатга Рожий), Т., 1978; Қайюмов П., Тазкираи Қайюмий, Т., 1998.

ГУРИЙЛАР — Сурийлар хонадонига мансуб Ғур султонлари сулоласи (1148—1206). Ака-ука Ғиёсиддин Муҳаммад (1162—1203) ва Шихобиддин (Муъизиддин ёхуд Муҳаммад Ғурий; 1203—06) даврида F. хозирги Афғонистоннинг деярли барча худудини, шунингдек,

Ҳиндистоннинг Синд, Панжоб, Банорас ва б. вилоят ва шаҳарларини босиб олган. Ғ. давлатининг маркази Ғур вилояти, пойтахт шаҳарлари ферузқўҳ ва Ғазни бўлган. Хоразмшоҳлар давлати билан курашга киришган Ғ. тор-мор келтирилган, уларнинг давлати эса парчаланиб кетган (1206).

ҒУРРА ЯСАРЛАР, ёнғоқясарлар, пиндиқчилар — *пардақанотлиларта* мансуб кенжа туркум. Уз., одатда, 1—5 мм, шох-думлилар қуртида паразитлик қиладиган ибалия уруғи турларининг уз. 25 мм гача. 1900 га яқин тури бор; асосан, Шим. ярим шарда тарқалган. Кўпчилик турлари икки қанотлилар куртлари ва пупарийсида паразит, айримлари афидид яйдоқчиларининг иккиламчи паразити. Иккиламчи ўсимликхўр турлари эман, наъматак ва б. раънодошларда кизгиш рангли бўртмалар (ғурралар) ҳосил қилади (номи шундан). Ғурра ичида уларнинг куртлари ривожланади.

ҒУРРАКЛАР — *каптарсимонлар* туркумига мансуб бир неча тур кушларнинг умумий номи. Танаси 14—30 см. Ялтирамайди, томоғида қора доғлар бор. Думи узун. Ер юзида кенг тарқалган. Ўзбекистонда бир уруғга ман-суб 4 тури (*қумри*, оддий ғуррак, тоғ ғурраги, *мусича*) учрайди. Дарахт, бута ва бинолар пештоғига уя ясайди. Йилда 2—3 марта ва ундан ҳам кўп 2 тадан тухум қўяди. Тухумларини нари ва модаси навбат билан 13—14 кун босади. Ғ., асосан, донлар билан озиқланади. Айрим турлари ов объекти ҳисобланади.

ҒУРУМСАРОЙ ЖАНГИ - Тошкент ҳокими Юнусхўжа билан Қўқон хони Олимхон қўшинлари ўртасида бўлган жанг (1803). Юнусхўжа фарғонани босиб олиш мақсадида ҳарбий юриш қилган. У Қўқон аҳолиси ва қўшинининг ёрдамига кўз тиккан эди. Олимхоннинг буйруғига қўра, Хўжанд ҳокими Ражаб қушбеги ўз қўшини билан Сирдарёнинг ўнг соҳи-лига

ўтган ва тунда Самғар ва Қами-шқўрғон орқали ўтиб эртаси куни Ғурумсаройга етиб келган. Бу ерга Юнусхўжа қўшини довлони четлаб ўтиб Чодак йўли орқали келган, айнаи вақтда Сирдарёнинг сўл қирғоғида Ғурумсаройнинг қаршисида Олимхоннинг илғор ҳарбий қисми пайдо бўлган. Ражаб қушбеги Қўқоннинг оқ яловини қўтарган отлиқ туғбеги атрофига 50 та ўқчини жойлаштириб, Юнусхўжа отлиқларининг яловга қилган хужумини қайтарган. Ражаб қушбеги отлиқларининг қарши хужуми ракиб қўшини сафларини тўзитиб юборган, натижада Юнусхўжа мағлу-биятга учраган. Юнусхўжа жанг май-донини ташлаб қочган. Олимхон катта ўлжа ва кўплаб асирларни қўлга киритган.

ҒУСЛ (араб. — чўмилиш) — пок бўлиш учун бутун баданни махсус тартибда ювиш. Ғ. жинсий алоқа, ихтилом, хайздан кейин фарз бўлади. Ҳанафийлик мазҳабида Ғ.нинг шарты 3 та — оғизни ғарғара қилиш, бурунни яхшилаб ювиш, баданнинг ҳамма жойини сув билан поклаш. бошқа мазҳабларда оғиз-бурун чайиш фарз эмас. Исломда бир ҳафтада 1 марта (жума куни), 2 ҳайит ва арафа кунлари Ғ. қилиш суннат саналади. Ғ. катта таҳорат деб ҳам аталади. Ғ. майитга нисбатан ҳам ишлатилиб, бу ишни *гассол* (ювгучи) бажаради. Ғ. ҳақида Қуръонда зикр қилинган (5:6; 4:43).

ҒЎЗА — гулхайридошлар оиласига мансуб ўсимликлар туркуми; *пахта толаси* олиш учун экиладиган техника экини. 3 та кенжа туркум (Еи8088уршт, Каграх, §1иГ11а)ни ўз ичига олади. Булар бир йиллик ва кўп йиллик буталар, дарахтлар ҳамда тропик минтақа бута ва ўтларидир. Ғ.нинг 50 тури маълум. Ғ. туркумида хромосомалар сони диштоид (2 л = 26) ва тетраплоид (2 n = 52) бўлган турлари бор. Геномининг таркибига кўра улар 6 гуруҳга (А, В, Д, С, Е, Ғ) бўлинади. Тетраплоидларда геноми АД. Турлар гуруҳлар ичида осон, гуруҳлар

ўртасида эса қийин чатишади ёки дурагайларнинг тўлиқ бепуштлиги кузатилади. Тола олинадиган ўсимлик сифатида хинди-хитой, африка-осиё, мексика, перу гўзалари экилади (қ. *Ёввойи гўзалар, Маданий гўзалар*). Ғ. дехқончиликдаги қад. экинлардан бири. Ғ. пахтасидан олинадиган толадан фойдаланиш қадим замонлар — палеолит давридан бошланган. Ғ. ватани Ҳиндистон ҳисобланади. Ҳинд водийсида мил. дан 3 минг йил илгари пахта етиштирилиб, ундан йиғирилган ип тай-ёрланган. Шунингдек, Хитой, Эрон, Перу ва Мексикада Ғ. мил.дан бир неча аср илгари маълум бўлган. археологик маълумотларга кўра, Урта Осиёда мил. ав. 6—5-адан бошлаб экилган. 10-адан Испанияга ва ундан бошқа Европа мамлакатларига тарқалган.

Жаҳонда Ғ. 80 дан ортик мамлакатда етиштирилади. Асосий пахта етиштирувчи мамлакатлар: Хитой (3,7 млн.га, 30,6 ц/га, 11,4 млн. т), АҚШ (5,4 млн. га, 17,5 и/га, 9,5 млн.т), Ҳиндистон (9,0 млн.га, 6,9 ц/га, 6,2 млн.т), Покистон (2,9 млн.га, 15,3 ц/га, 4,4 млн.т). Шунингдек, Бразилия, Туркия, Мисрда ҳам катта майдонларни эгаллайди. 20-а. охирига келиб асосий пахта етишти-рувчи мамлакатлардан Хитойда 3,8, АҚШда 3,6, Ҳиндистонда 2,0, покистонда 1,5, Туркияда 0,8 млн.т; жаҳон бўйича 18,2 млн. т пахта толаси етиштирилди (1999). Ўзбекистон пахта толаси етиштириш бўйича жаҳонда 4-ўринда туради (гўза экин майдони 1440,8 минг га, ҳосилдорлиги 24,5 ц/га, ялли ҳосили3537,1 минг т; 2004).

Ботаник тавсифи. Илдиз тизими кучли ривожланган, ўқилдиз-ли, кенг тармоқланади, ер бағрига 2,4—2,6 м кириб боради, илдизининг асосий қисми тупрокнинг ҳайдаладиган қатламида жойлашади. Пояси тик ўсади, шохлайди, бўйи 70—150 см. Пастки баргларининг қўлтиғидан тўғри, узун ўсув (моноподаиал) шохлар ривожланади, улар бош поядан ўткир бурчак остида чиқади. Тузилиши жиҳатидан бош пояга ўхшайди, бирор сабаб билан бош поя шикастла-

ниб, нобуд бўлса, унинг ўрнини боса олади. Барглари бирин-кетин жойлашган, юпка ёки қалин, кўпинча яшил, 3—7 бўлмали, ёнбаргларга эга. Биринчи чин барг ниҳол униб чиққанидан 7—10 кун, иккинчиси 4—5 кун кейин пайдо бўлади. *Кўсакаяр* очилиши билан янги барглар чиқиши секинлашади, қариган баргларнинг тўкилиши тезлашади. Бош пояда вегетация охи-ригача 20—25 ва ундан кўпроқ барг ҳосил бўлади. Гули икки жинсли, йирик; гулбанд, гулёнбаргллар, косача, гултож, чангчи устунчаси ва уруғчидан иборат (қ. *Гул*). Ғ. — гулширарли ўсимлик; шира безлари гул ичида ва гул ташқарисида бўлади. Тугунча *ўрта толали* /узаларда 4—5, *ингичка толали* гўзоларда 3—4 уяли. Ҳар бир уяда 5—9 ва ундан кўпроқ уруғкуртаклари бор. Меваси 3—5 чанокли кўсак, чанок, мева банди, гулёнбаргллар, коса-ча, мева кати, марказий уруғдон, чигит ва толалардан иборат. Ғ.нинг айрим турлари (жайдари гўза)да кўсак ун-чалик очилмайди, айрим турларида эса чаноклари шу қадар кенг очиладики, ҳатто пахтаси ерга тўкилиб кетади. Чигити тухум ёки ноксимон шаклда, уз. 0,6—1,5 см гача боради, энг йўғон қисмининг диаметри 0,5—0,8 см. Узун, асосан, оқ толалар ва кўпинча калта туклар билан қопланган. Экиладиган Ғ.лар толаси уз. 25—55 мм, осон йиғирилади, чигит қоби-ғидан енгил ажралади, туклари калта (4—6 мм), қалин, дағал, чигитдан ажратиш қийин. Пишиб етилган чигитнинг қобиғи тўқ жигарранг бўлади. Дастлабки ривожланиш даврида чигитда углеводлар кўп бўлади, пишиб етилган сайин юқори моле-кулали азотли бирикмалар ва ёғлар тўпланади. 1000 дона чигит массаси 80—160 г атрофида.

Биологик хусусиятлари. Чигитнинг ҳаёт фаолияти бошланиши учун минимал ҳарорат 10—12° ҳисобланади. Етарли намлик, аэрация, ёруғлик бўлганда ҳарорат 13—14° да муртак уна бошлайди; чигит экилгандан 5—7—15 кун кейин ниҳоллар қийғос тўлиқ униб чиқади. Ниҳоллар униб чиққандан тахм. бир ой

ўтгач, биринчи шона ҳосил бўлади, яна 25—30 кундан кейин гул кўринади. Ғ. Ўзидан чангланадиган ўсимлик (четдан чангланиш камдан-кам кузатилади). Навнинг биологик хусусиятларига қараб, гуллагандан 50—60 кун кейин биринчи кўсак пишиб очилади. Вегетация даври ўртача 110—145 кун давом этади. Вегетация даврида Ғ.га (ғўза нави ва ўстириш р-нига қараб) жами 3100°—4900° фаол (1700-2200° самарадор) ҳарорат зарур. —1—2° да ниҳоллари нобуд бўлади. Ўсиш, ривожланиш ва ҳосил тўплаш учун суткалик ўртача ҳарорат 25—30° оптимал ҳисобланади. Ғ. қисқа кун ўсимлиги, лекин 13—15 соатлик ёруғ кунда ҳам нормал ўсиб ривожланади. Гуллаш ва ҳосил тўплаш даврида максимал сув талаб қилади. Сувга бўлган умумий талаб гектарига 8—10 минг м³ ни ташкил қилади. Ғ. сур, қумлок ва ўтлоки-ботқоқи ва б. ҳар хил тупроқларда ўсиб ривожланиши мумкин, лекин соя жой, намни ёқтирмайди, кучли шамолга, айниқса, *гармсела* чидамсиз. Шўрланган тупроқларда ўсмайди.

Хўжалик аҳамияти. Ғ. қимматли техника ўсимли-ги; Ғ.дан олинадиган маҳсулотлардан тўқимачилик, тикувчилик, кимё, авиация, автомобиль, озик-овқат ва б. саноат тармоқларида кенг фойдаланилади. Пахта толасидан кийим-кечак ва техника газламалари тайёрланади. Чигитидан *лингп*, *пахша мойи*, *кунжара*, *шулха*, *шрот* олинади. Пахта мойи (чигит таркибида 22—29%) қимматли озик маҳсулоти бўлиб, глицерид, Е, А витаминлари ва Д провитамини ҳамда линолат кислотага бой. Пахта шулхаси ва шроти чорвачилик учун юқори сифатли тўйимли озуқа ҳисобланади. Пахта шротидан ажратиб олинган оксилли озуқа ёш хайвонларга сут ўрнида берилади. Ғўзапоядан целлюлоза, қоғоз, картон, мебеллар учун плита материаллари и.ч.да фойдаланилади. Баргларида лимон, олма кислоталари, ўсиш стимуляторлари олинади, чаноклари ксилит и.ч.га ярайди.

Етиштириш техн ол огияс и . Ғ. алмашлаб экиш далаларига экилади, улардан ғўза-беда ва ғўза-дон ал-машиб экиш кенг тарқалган. Агротехника тадбирлари орасида кимёлаштириш муҳим ўрин эгаллайди. Минерал ўғитлар нормалари, уларнинг нисбати тупроқ-иклим зоналарига, дала шароитига, нав ва унинг ҳосилдорлигига боғлиқ. Ўрта толали Ғ. 1 т пахта тўплаши учун тупроқдан 50—60 кг азот ва калий, 12—20 кг фосфор; ингичка толали Ғ. эса озик моддаларни бунга нисбатан 20 — 25% кўпроқ олади. Микроэлементлар (бор, марганец, рух, мис, молиб-ден), органик ва маҳаллий ўғитлар ишлатилади. Чигит экиш тупроқ ҳарорати 10 кун давомида 12—14° бўлганда март охири—апр. бошларида бошланади. Экишда туксизлантирилган (чигитни аниқ экиш) ёки тукдор чигитлардан фойдаланилади. Қўш қаторлаб, кенг қаторлаб (қатор ораси 60, 90 см) экилади. Қўчат қалинлиги тупроқ шароитлари ва навнинг биологик хусусиятларига қараб ҳар гектарда 110—170 мингтача ниҳолни ташкил этади. Ўрта Осиёда Ғ. фақат суғориладиган зоналарда экилади.

Ҳосилни йиғиб олиш пахта териш машиналарига мўлжалланган далаларда *дефолиация* ёки *десикация* қилингандан кейин бошланади. Ғ. агротехникасининг барча комплекси, пахтани териб олиш, қисман суғориш ва б. баъзи агроусуллар механизациялаштирилган.

Навлари. 20-а.нинг 20-й.ларидан бошлаб Ўзбекистонда 800 дан ортиқ Ғ. навлари яратилди, шундан 130 га яқини р-нлаштирилди (ўрта толали навлардан 80 та, ингичка толали навлардан 50 та). 90-й.дан бошлаб эки-лаётган асосий навлари: ўрта толали ғўза навларидан С—4727, С—6524, 175—Ф, Ан—Боёвут 2, Наманган 77, Оқ олтин, АН—Ўзбекистон 3, Тошкент 6, Чимбой 3010, 138—Ф, Қирғизистон 3, Юлдуз, Бухоро 6 ва б.; ингичка толали навлардан Термиз 24, Тер-миз 31, Сурхон 5, 6249-В, 9883-И, 9871-И, С-6037, 6465-В ва б.

З а р а р к у н а н д а л а р и : Ғ.га умуртқасиз хайвонларнинг 214 тури зарар еткази, булардан 207 таси бўғим-оёқлилар, шу жумладан, 203 таси — ўргимчаккана, шира, кузги тунлам, карадринга, ғўза тунлами ва шу каби хашаротлардир (қ. *Ўсимлик зараркунандалари*). Зараркунандаларга қарши курашда агротехник, биологик, кимёвий, интеграл химоя усулларида фойдаланилади (қ. *Ўсимликларни химоя қилиши*).

Касалликлари: вертициллёз ва фузариоз *вилт*, *гоммоз*, *илдиз чиршиши* ва б. Ғ. экиладиган майдонларда бегона ўтларнинг 74 тури, чунончи *ажриқ*, *ғумай*, *кўйпечак*, *саломалай-қум*, *итқўноқ*, *қора қурмак* ва б.лар кўп учрайди. Бегона ўтларга қарши механик ва кимёвий усуллар билан кураш олиб борилади (қ. *Ўсимлик касалликлари*).

Ад.: Ғўза. 1—4-ж.лар, Т., 1957—61; Мальцев А. М., Ғўза, унинг турлари, тузилиши ва ривожланиши, Т., 1960; Ржевский Г. К., Ғўза, Т., 1951; Ғўзанинг физиологияси ва биохимияси, Т., 1961; Юлдашев С.Х., Регуляция роста хлопчатника с помощью ретардантов, Т., 1977; Абдуллаев А.А., Омельченко М.В., Ғўза турлари, Т., 1977; Погосов Ю., Рақимбоев О., Ғўза ўстиришнинг янги усули, Т., 1977; Лифшиц Э.А., Муслимов С.М., Ғўзани суғориш, Т., 1980; Влияние внутренних и внешних факторов на физиологическое и биохимические процессы! хлопчатника, Т., 1981; Дариев А.С., Абдуллаев А.А., Хлопчатник: (Анатомия, морфология, происхождение), Т., 1985; Садмков А.С., Хлопчатник — чудо растение, М., 1985.

ҒЎЗА БИТИ, полиз бити (Аргпз §058ур1 С1оу.) — тенгқанотли хартумлилар туркуми ўсимлик битлари оила-сига мансуб хашарот. Барча пахта экиладиган мамлакатларда тарқалган. Тирик туғиб кўпаядиган қанотсиз урғочисининг (эркаги бўлмайти) тухум шаклидаги (овалсимон) танаси 1,25 — 2,1 мм. Шири найчалари қора. Вояга етган битлар ва личинкаларнинг ранги мавсум ва

ўзи яшаётган ўсимлик рангига боғлиқ холда ўзгаради. Мўйловлари 6 бўғимли, сариқ, уз. танасининг 2/3 қисмигача; кўзи қора; оёқлари сариқ. Личинкаси вояга етган урғочисидан кичиклиги ва танасининг ёрқин ранги билан фарқ қилади. Нимфаси оч кулранг. Қанотли урғочилар танаси чўзиқроқ (1,2—1,9 мм), боши ва кўкраги қора, қорни сарғиш ёки тўқ яшил, қанотлари тиник; қаноти личинканинг иккинчи ёшида шакллана бошлайди. Ғ.б.нинг жинсий авлоди йўқолган бўлиб, ривожланиш цикли тўлиқ эмас; партеногенез йўли билан (қиз ҳолича, уруғланмасдан) кўпаяди, яъни урғочилари 20—60 личинка туғади. Қанотсиз урғочилар, баъзан эса личинка ҳолида совуққа чидамли бегона ўтлар (асосан гулхайрининг илдиз бўғзи яқинидаги барглр)да кишлайди. Қишлоқ даврида уларнинг кўпчилиги нобуд бўлиб, баҳоргача жуда кам қолади. Апр.да Ғ.б. жуда жадал кўпайиб, улар орасида қанотли индивидлар ҳам пайдо бўла бошлайди. Қанотлилари ҳар тарафга тарқалиб, бегона ўтларга ўтади ва ғўза ниҳолларини илк ривожланиш даврида зарарлайди. мавсумда 20 га яқин авлод беради. Ғ.б. барг ширасини сўради ва улар бужмайиб, қуриб қолади. Кузда пахта толаси хашарот ажратган модда туйфайли бир-бирига ёпишиб ифлосланади ва шу ерда сапрофит замбуруғларнинг ривожланишига шароит яратилади. Натижада тола қорайиб, бузилади (қора шира).

Кураш чоралари: бегона ўтларни йўқ қилиш, ўсимлик қолдиқларини йиғиб олиш, ғўзага инсектицидлар пуркаш.

ҒЎЗА ГОММОЗИ - қ. *Гоммоз*.

ҒЎЗА ИЛДИЗ БИТИ (Тпрпга-с1аргп<; рЪазеоП Ра\$я.) — АрМсНдае оиласига мансуб қанотсиз хашарот. Ғўза ва б. экинлар зараркунандаси. Оқиш зарғалдоқ тусли, танаси деярли думалоқ, оғиз аппарати санчиб-сўрувчи, мўйловлари уч бўғимли. Шири найчалари ва думи йўқ.

Танаси, оёғи ва мўйловларининг усти майда тукчалар билан қопланган. Тошкент, Самарқанд вилоятлари, Фарғона ҳамда Зарафшон водийларида экинларга жуда катта зарар етказди. Ғ.и.б. личинка ҳамда вояга етган ҳолида кенг баргли бегона ўтлар (шўра, итузум ва б.) илдизида кишлайди ва баҳорда ғўза майсаларига ўтади. Личинкалари ўсимлик илдизида кичик-кичик гала бўлиб яшайди. Ғўза гуллагунга қадар унинг илдизида ҳаёт кечиради, илдиз дағаллашгандан сўнг бошқа қ.х. экинларига ўтади. Илдизида бит бўлган ўсимлик рангсизланади, сўлийди ва кўпинча нобуд бўлади. Зарарланган ўсимлик атрофида тўпланган чумо-лилардан Ғ.и.б. борлигини аниқлаш мумкин.

Кураш чоралари; экинзорлар атрофидаги бегона ўтларни илдизи билан суғуриб йўқ қилиш ва битлар топилган ерларни қишда суғориш; тупроққа 10—15 см чуқурликда донатор фосфамид ёки базудин (40 кг/га) солиш.

ҒЎЗА КУЯСИ, пуштиранг курт — ўйиқ-қанотли қуялар оиласига мансуб капалак. Пахта экиладиган кўпгина ма: >1-лакатларда тарқалган; Ўзбекистонда ташқи карантин объекти ҳисобланади. Қанотлари ёйилганда 12—15 мм; олдинги қанотлари бир оз узунчоқ, қорамтир доғли оч жигарранг, юқори қисми тўқ кўнғир тусда бўлиб, очроқ тусли кўндаланг йўллари бор; орқа қаноти кулранг, кенг хошияли. Тухуми чўзиқ-овалсимон, оппоқ, бўйлама йўллари ёки тўрсимон нақши бор. Урғочиси 500 тача тухум қўяди. Курти оч сарғиш, 12—15 мм; боши ва кўкрак қалқони сариқ, кўкрак ва қорин бўғимларининг усти тўқ пушти рангда. Танасининг ички қисми пушти ранг. Ғум-баги кизғиш жигарранг бўлиб, туклар билан қопланган. Ғ.к.нинг қур-тлари 70 дан ортиқ турдаги, асосан гулхайридошларга мансуб ўсимликларни зарарлайди. Қуртлари ғўзанинг шона, гул ва кўсақлари билан озикланади. Ғ.к. тушганда пахта ҳосили 60—80% камаяди.

Кураш чоралари: карантин.

ҒЎЗА ПОЯ КУЯСИ (Plalyeёга уЦе-Иа Ы.) — ўйиққанотли қуялар оиласига ман-суб тур. Капалакларининг қаноти ёйилганда 17 мм ча; олд қанотлари оч жигарранг, орқа қанотлари эса кўнғирроқ кулранг бўлиб, узун хошиялар 6-н ўралган. Курти хира оқ рангда, уз. 11 мм ча, боши қорамтир, қалқони биринчи бўғимда. Ғумбаги жигарранг, танасининг охири қисмида учи қай-рилган қалта, йўғон тикани бор. зарарланган ўсимлик поясила курт ҳолида кишлайди. Кеч экилиб, заифлашган ва ўсишдан орқада қолган ғўзалар-да, ёввойи гулхайри чака-лакларида учрайди. Зараркунанда Ўрта Осиёда 2 бўғин беради. Биринчи бўғин ариқ бўйи ва дарё қирғоқларида ўсувчи гул-хайри поясининг учки қисмида ривожланади. Иккинчи бўғиннинг ривожланиши май—июль ойлари ғўзанинг шоналаш ва гуллаш даврига тўғри келади. Урғочиси ғўзанинг учки қисмларига биттадан тарқоқ ҳолда тухум қўяди. Тухумдан чиққан қуртлари пояни тешиб (5 — 9 см гача) қиради. Ўсимликнинг зарарланган учки қисми қурийдими ва у шохлаб кетади. қуялар, айниқса, ривожланишдан орқада қолган далаларга зарар етказди.

Кураш чоралари: қуяларнинг биринчи бўғини ғумбакка айлангунга қадар атрофдаги гулхайриларни ўриб, ёкиб юбориш; тунламларга қарши қўлланадиган кимёвий воситалардан фойдаланиш.

ҒЎЗА СЕЛЕКЦИЯСИ ВА УРУҒЧИЛИГИ ИНСТИТУТИ, Г.С.Зайцев номидаги Ўзбекистон ғўза селекцияси ва уруғчилиги илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси — Ўрта Осиёдаги йирик илмий муассаса. Тошкент вилояти Қибрай тумани Салор шаҳарчасида жойлашган. 1965 й.да мустақил ин-т сифатида ташкил этилган (1922 й.да Туркистон селекция ст-яси, 1930—60 й.ларда Союз-НИХИнинг Марказий селекция ст-яси, 1960—65 й.ларда Союз НИХИ филиали). 1965-91 й.ларда Бутуниттифок ғўза се-

лекцияси ва уруғчилиги ин-ти (1987 й.дан илмий-и.ч. бирлашмаси). 1992 й.дан хоз. номда. Ўзбекистонда ғўза селекцияси ва уруғчилиги бўйича илмий марказ ҳисобланади. Ин-т таркибида (2005): 3 бўлим — селекция изазариясини ривожлантириш ва бошланғич матери-аллар тайёрлаш (коллекция ва бошланғич ашё; биокимё ва биотехнология; мутагенез; ўсимликлар иммунитетига ге-нетикаси; сунъий иқтим лаб.лари б-н); селекция (ингичка толали ғўза навлари селекцияси; 4-тип толали ғўза навлари селекцияси; 5-тип толали ғўза навлари селекцияси; тезпишар ва паст бўйли ғўза навлари селекцияси; беда селекцияси лаб.лари б-н); уруғчилик (янги ғўза навларини синаш ва дастлабки кўпайтириш; уруғчилик; уруғ-шунослик; тола технологияси; патент ва маркетинг лаб.лари б-н), шунингдек аспирантура бўлими, *фитотрон* бор. Ин-тда илмий кутубхона ва музей ишлайди. Ин-тнинг Тошкент вилояти Қибрай тумани Марказий тажриба ст-яси (экин майд. 30 га), Тошкент вилояти Оққўрғон тажриба (экин майд. 1000 га), Наманган вилояти Чуст тумани «Қизил Равот» тажриба (экин майд. 300 га) ва Сурхондарё вилояти Жарқўрғон тумани «Сурхон» тажриба хўжаликлари (экин майд. 1000 га) да илмий-амалий ишлар олиб борилади (жами экин майд. 2330 га). Ин-тнинг асосий илмий йўналишлари: тезпишар, серҳосил, турли касаллик ва зараркунандаларга ҳамда экстремал шароитларга чидамли, тола сифати ва тола чиқиши юқори бўлган ўрта ва ингичка толали ғўза ва таркибида протеин моддаси юқори бўлган беда навларини яра-тиш ҳамда уларнинг уруғчилиги.

Инда жаҳон ғўза коллекциясидаги мавжуд ёввойи ва ярим ёввойи рудерал формаларни чатиштириш; тур ичида ва турлараро дурагайлаш асосида қимматли донорларни яратиш ва селекция жараёнига тавсия этиш, дунё коллекцияси тўғрисида банк маълумотларини йиғиш; тезпишар, ҳосилдор, касаллик ва зараркунандаларга чидамли бўлган ғўза

ва беда навларини яра-тиш; суперэлита ва элита уруғларини тайёрлашни илмий жиҳатдан таъминлаш, ғўза уруғларини экиш ва ҳосилдорлик сифатларини оширишни таъминлайдиган усулларни ишлаб чиқиш каби тадқиқот ишлари олиб борилади.

Ин-т фаолияти *Г.С.Зайцев, А.М.Левтономов, Ф.М. Мауер, П.П.Баранов, А.И.Белов, А.М.Мальцев, С.С.Ханаш, А.Л.Дадабоев, С.М.Мираҳмедов, Я.Д.Нагибин, Б.П.Страумал, В.И.Кокуев, И.Г.Гриценко, М.Ғойибназаров, К.А.Висоцкий, Г.Х. Губанов, Ю.П.Хуторной, З.М.Пудовкина. А.Г. Арутюнова* ва б. олимлар номи билан боғлиқ.

Ҳоз. даврда институтда 111. *Иброҳимов, А.Э.Эгамбердиев, С.Раҳмонкулов, Ю.Икромов, П.Ш.Иброҳимов, Ф.В.Войтенко, М.Миржўраев, П.В.Попов, М.И.Иксанов, Т.Р.Рашитов, Б.Аллакулов, Ҳ.Содиқов* ва б. самарали илмий тадқиқот ишлари олиб боришмоқда. Жумладан, ин-тда А.А.Автономов ва В.А.Автономовлар томонидан Ўзбекистонда биринчи бўлиб, Пунктатум рудерал намунаси иштирокида яратилган ўрта толали ғўзанинг С-6524. Наманган-77, С-6530, С-6532, ингичка толали ғўзанинг С-6029, Сурхон-9 навлари яра-тилди ва катта майдонларда экилмоқ-да. 2000 й.да Оққўрғон-2 (Т.Холхўжа-ев, В.Ристаков, С.Раҳмонкулов, М.Миржўраев), 2002 й.да С-2609 ғўза нави (Л.Ш.Иброҳимов, Ф.В.Войте-нок), 2004 й.да эса тола сифати 11 типга мансуб бўлган Сурхон-9 ингичка толали ғўза нави (В.А.Автономов, П.Ш.Иброҳимов) р-нлаштирилди. А.И.Белов томонидан республикада ягона бўлган беда селекцияси ва уруғчилиги лаб. ташкил этилди ва беданинг янги, юқори протеинли Тошкент-3192, Тошкент-1, Тошкент—1728, Тошкент—2009, Тошкент—2938 навлари яратилди.

Ин-т олимлари гомонидан қимматли хўжалик белгиларига эга бўлган 60 дан ортик ўрта ва 14 та ингичка толали

ғўза навлари яратилди ва и.ч.га жорий этилди. Ғўза коллекцияси генофондида АҚШ, Миср, Мексика, Ҳиндистон, Австралия ва б. 22 давлатдан келтирилган 12 мингдан ортик намуналар мавжуд. Ушбу коллекция янги ғўза навларини яратишда республикада асосий генофонд ҳисобланади.

Ин-тда «Ғўза генетикаси, селекцияси, уруғчилиги ва бедачилик масалалари» номли илмий тўплам чоп этилади. (1924—2002 й.ларда 31 та тўплам нашр этилди). Ин-тда 178 илмий ва илмий-техник ходим, шу жумладан, 6 фан дри, 30 фан номзоди фаолият кўрсатади (2005).

Ин-т АҚШ, Греция, Болгария, Хитой, Ҳиндистон, Исроил, Миср давлатларидаги пахтачиликка ихтисослашган илмий марказлар билан илмий алоқалар олиб боради.

Паридун Иброҳимов.

ҒЎЗА ТУНЛАМИ, кўсак курти (СЫлопёеа оЫsoleТа F. ёки НеЙо.1.18 аптпҗега НЬ.) — тунламлик оиласига мансуб капалак. Пахта ёкиладиган мамлакатларда тарқалган. Ғ.т.нинг курти 120 дан ортик ўсимлик турини зарарлайди, айниқса, Тожикистон, Ўзбекистон ва Озарбайжонда катта зарар етказиши. Қанотлари ёйилганда 30—40 мм; олдинги қаноти кулранг сариқ, буйраксимон, юмалоқ доғли, орқа қаноти сарғимтирок, кўнғир ҳошия-ли, ўртасида тўқ рангли ойсимон доғлари бор. Эркаги урғочисига нисбатан очикроқ рангда. Тухуми оч сарғиш, ўзига хос радиал «қобирғалари» бор. Куртининг ранги оч яшилдан то киз-ғиш-кўнғиргача, уз. 35—40 мм; боши сариқ, кўкрак қалқони мармарсимон нақшли. Танаси бўйлаб учта кенг йўл ўтади, қорни оқиш. Ғумбаги кизғиш-жигарранг, уз. 15—20 мм. Ғ.т.нинг ғумбаги тупрокда 10—15 см чуқурликда кишлайди. Ҳаво ҳарорати ўртача 18—20° бўлганда ғумбакдан капалаклар ёппасига учиб чиқа бошлайди. Ўрта Осиёда биринчи авлод капалакларининг учиб чиқиши 1—1,5 ой (апр.май)

давом этади. Ғ.т. ғўзага шоналаш бошланганда ўта бошлайди, унғача биринчи бўғин помидор, нўхат, маккажўхори ва бегона ўтлар (бангидевона, ғўзор)да ривожланади. Капалаклар ўсимлик барги ва ҳосил органларига 1—3 тадан тухум қўяди. Битта урғочи капалак ўртача 500, баъзан эса 1000 гача тухум қўйиши мумкин. Ёз ойларида бир авлоднинг ривожланиши учун 25—35 кун кифоя. Ўрта Осиёда 3—4 авлод беради. Ёш барглар, шона ва ғунчаларни, ёш кўсақларни ёйди (иккинчи номи ҳам шундан). Битта курт 10—24 ҳосил элементига зарар етказиши мумкин.

Кураш чоралари: Агротехник кураш тадбирларидан чилпиш даврида чилпилган қисмни йиғиштириб, даладан ташқарига чиқариб ташлаш, зарарланган маккажўхориларни силос учун сут — думбул даври бошларидаёқ, яъни куртлар ғумбакланиш учун тупрокка тушмасидан олдинроқ ўриб олиш. Биологик кураш тад-б и р л а р и : тухумларига қарши 5—6 кун оралатиб уч марта 60+80+60 минг дона/га ҳисобида *трихограмма тарқатиш*; куртларига қарши 7—8 кун оралатиб габробракон хўжайин-паразитни 1:20; 1:10; 1:5 нисбатида қўллаш.

Кимёвий кураш: ғўзага инсектицидлар пуркаш.

ҒЎЗА УЗУНТУМШУҚ ҚЎНҒИЗИ, мексика ғўза узунбуруни (Апгпопотш җгапсН\$ Воп.) — қаттиқ-қанотли (қўнғиз) лар туркумига ман-суб хашарот. АҚШ ва Марказий Аме-рикада тарқалган. Танасининг уз. 5,0—5,5 мм, ёш қўнғизлар сарғиш-кўнғирдан тўқ жигарранггача, ёши катталари эса асосан, қора тусда. Хартумчаси ингичка, ялтирок, узун (узунлиги танасининг ярмигача), тухуми, личинкаси, ғумбаги оқ. Ғўзанинги хавфли зараркунандаси. Ўзбекистонда *карантин* объекти ҳисобланади.

Кураш чоралари: карантин.

ҒЎЗА ЦИКАДАСИ - к. *Сариқ жизилдоқ.*

ҒҰЗАРАК — қ. *Бұритароқ*.

ҒҰЗОР — қ. *Дагалканоп*.

ҒҰССОЙ — Самарқанд вилояти Ургут туманидаги сой. Уз. 18 км. Зарафшон тизмасининг Чакиликалон тармоғидан Муринак довони яқинидан бошланади. Дарғом каналига бориб қўшиладиган Селхона (Мўминобод) сойига куйилади. Қор, ёмғир, булоқ сувларидан тўйинади. Ғ. ён-агрофидаги Чилдухтарон ва Чакчакидон ғорлари археологик аҳамиятга эга. Сои водийсида Ғўс, Соғғўс кишлоқлари жойлашган.